

THE DEVELOPMENT OF CLIMATE JURISPRUDENCE IN THE LIGHT OF INTERNATIONAL AND NATIONAL COURT DECISIONS

Emel ÜNAL

Av., Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, İklim Değişikliği Başkanlığı
Mail: emelkocunal@gmail.com

 ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9206-4075>

ABSTRACT

Climate change in the world and especially in Türkiye, which is located in the Mediterranean basin, is increasingly showing its effect as a global threat. This situation changes the habits and the priorities of countries/societies in economic, social and judicially. Climate change is writing a new history with new concepts and new understandings. This study discusses the concept of climate change together with its elements in combating climate change and aims to address each of the instruments subject to the dispute in general. Climate change litigation has been categorised according to the forms of the authority to which the application is made, and important decisions as well as recent decisions on disputes are included. Each issue discussed in the study or mentioned separately in the footnotes is comprehensive enough to constitute a research topic on its own

Keywords: Mitigation of Greenhouse Gas Emissions, Climate Change Adaptation, Climate Change Litigation, Climate Change, Human Rights.

Makale Atıf Bilgisi: ÜNAL, E. (2024). "Uluslararası ve Ulusal Mahkeme Kararları Işığında İklim İctihadının Gelişimi". *Çevre, Şehir ve İklim Dergisi*, Yıl 3, Sayı 6, s. (168-209)

Makale Türü: Araştırma
Geliş Tarihi: 03.09.2024
Kabul Tarihi: 25.12.2024
Yayın Tarihi: 30.12.2024
Yayın Sezonu: Temmuz-Aralık

ULUSLARARASI VE ULUSAL MAHKEME KARARLARI IŞIĞINDA İKLİM İÇTİHADININ GELİŞİMİ

Emel ÜNAL

ÖZ

İklim değişikliği dünyada ve özellikle Akdeniz havzasında yer alan Türkiye’de küresel bir tehdit olarak artarak etkisini göstermektedir. Bu durum, devletlerin/toplumların alışkanlıklarını ve önceliklerini ekonomik, sosyal ve hukuksal açıdan deđiőtirmektedir. Yeni kavramlar ve yeni anlayışlarla iklim değişikliği yeni bir tarih yazmaktadır. Bu çalışma, iklim değişikliği ile mücadelede iklim değişikliği kavramının unsurlarıyla ele alınarak uyumsuzluğa konu edilen araçların her birine genel itibarıyla değinmeyi amaçlamaktadır. İklim değişikliği uyumsuzlukları, başvuru yapılan mercilere göre sınıflandırılmakta ve uyumsuzluklara ilişkin önemli kararların yanı sıra güncel kararlara da yer verilmektedir. Çalışmada ele alınan veya dipnotlarda ayrıca değinilen her bir konu kendi başına bir araştırma konusunu teşkil edebilecek nitelikte kapsamlıdır.

Anahtar Kelimeler: Sera Gazı Emisyonlarının Azaltımı, İklim Değişikliğine Uyum, İklim Değişikliği Uyuumsuzlukları, İklim Değişikliği, İnsan Hakları.

1. Giriş

İklim değişikliği veya iklim krizi artık her alanda sıklıkla karşılaşılan, temel gündelik alışkanlıkların değişmesine neden olan bir olgudur. Üzerine teknik veya hukuki yönden birçok araştırmalar yapılmakla birlikte, her geçen gün ulusal veya uluslararası medyada hakkında bir açıklama veya bir doküman yayımlanmaktadır.

Özellikle uluslararası mevzuatın gelişim süreçleri ve bu mevzuatların ulusal mevzuata aktarımıyla ilgili kurallar, kavramlar ve davalar kasırgası ile karşı karşıya kalınan bu dönemde tüm gelişmeleri yakından takip etmek de oldukça güçleşmektedir.

Öncelikle bilimsel alandaki gelişmeler neticesinde adı konulan iklim değişikliği, 1972'de Uluslararası İnsan Çevresi Konferansı, 1987'de Ozon Tabakasını İncelten Maddelere İlişkin Montreal Protokolü, 1992'de Rio Zirvesi ve Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS)¹, 1997'de Kyoto Protokolü ve 2015'de de Paris Anlaşması gibi uluslararası düzenlemelerde gelişmiş, çerçevesi çizilmiş ve birden fazla disipline yayılmıştır. İklim adaleti ve adil geçiş kavramlarının ortaya çıkışı, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesinin uygulanışı, ticaret hayatının etkilenmesi ve en temelde "*güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkının*" tanınması nedenleriyle iklim değişikliği, insan hakları bağlamından ayrı düşünülemeyecek bir olgu hâline gelmektedir.

Değişen iklim, insan onuruna yakışır bir şekilde yaşama hakkından yararlanmayı zorlaştırarak en temel insan hakkının zedelenmesine yol açmaktadır.

Bilimsel gerçekliklerin hak kavramı temeline oturması, pozitif hukuk kurallarının konulmasıyla olduğu gibi uyumsuzluklar neticesinde verilen kararlarla da gerçekleşmektedir.

Günümüzde devletlerin anayasalarında veya kanunlarında "çevre" kavramı sıklıkla yer almaktadır². Ancak "iklim" kavramının çevre başlığının da üstünde daha kapsayıcı bir kavram olduğu değerlendirildiğinde henüz devletlerin anayasalarında iklim veya iklim değişikliği kavramının tam anlamıyla yer almadığı görülmektedir. Oysaki önemi bilimsel gerçeklerle de kabul edilmiş iklim

1 BMİDÇS, 21 Mart 1994'te yürürlüğe girmiştir. Türkiye BMİDÇS'yi, 21.10.2003 tarihli ve 25266 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 16.10.2003 tarihli ve 4990 sayılı Uygun Bulma Kanunu ile 2 Mayıs 2004'te 189'uncu taraf olarak iç hukukumuzda aktarmıştır (<https://www.mfa.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi.tr.mfa>, ET: 06.05.2024).

2 Yeşil anayasacılık kavramı üzerine yazılı metinlerdeki kavramların kullanımı veya yargı kararlarının bu alandaki rolü üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Gönenç, Levent/WEIS, Lael: Yeşil Anayasacılık, TEPAV Yayınları, Ankara, 2023.

krizi ve doğanın hukuk düzenindeki yerine ilişkin tartışmalar çevre hukukunun anayasalcılık anlayışı ile ilişkisini bambaşka bir kapsama taşımaktadır (Duygun, 2024: 87).

Anayasalarında doğrudan “iklim” ile ilgili hükümler olan 11 devlet vardır: Cezayir, Bolivya, Fildişi Sahili, Küba, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Tayland, Tunus, Venezuela, Vietnam ve Zambiya (Bkz. <https://climate-laws.org/?q>). Örneğin Ekvador Anayasası (Ekvador Anayasası m. 414 ve devamı maddeler) yerli halkın hakları anlayışıyla yazılmıştır. Arka arkaya dört maddede doğa ananın hak öznesi olduğu anlatılmaktadır. Doğayı merkeze alan bir bakış açısıyla hazırlanan Ekvador Anayasası ve benzeri Bolivya Anayasasında, insan doğanın bir parçası olarak kabul edilerek tüm canlı varlıklara haklar tanınmaktadır (Köybaşı, 2023: 427). Bir diğer örnekte ise Tunus Anayasası (Tunus Anayasası m. 45) devletin, vatandaşların sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkını sağlayacağı ve iklimin korunmasında görev alacağını garanti etmektedir³.

Bu çalışmanın konusu olan iklim davaları, devletlerin anayasalarında geçen ifadelerle odaklanmayıp iklim değişikliği konusunun hak temelinde irdelenmesinin ve konunun sınırlarının veya daha doğru bir ifadeyle konunun sınırsızlığının ortaya konulmasındaki en önemli argümanlardır⁴.

İklim değişikliğine ilişkin uyuşmazlıklarda genel olarak iklim değişikliği ve insan hakları ilişkisi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde (AİHS) var olan yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı gibi hakların sağlıklı bir çevrenin mümkün olmadığı durumda tam anlamıyla ve eksiksiz kullanımları mümkün olmayacağı anlayışıyla (Engürülü Alçık, 2023: 1012-1013) AİHS üzerinden kurulmaktadır.

İklim davaları neticesinde ortaya çıkan içtihatlar, iklim değişikliğinin kendine has yapısı ve zamansızlığı nedeniyle yeni kavramları ve yeni hak bağlamalarını ortaya çıkarmaktadır. Bu kararlarda, ehliyet ve menfaat kavramları gibi dava edilebilirlik ve kabul edilebilirlik unsurları da tartışılmaktadır. Gelecekte meydana gelmesi olası tehditlerin, zararların etkisine maruz kalacak gelecek nesil haklarının korunması yönünde kararlar verilmektedir. Verilen kararların her biri, bir diğer karara ışık tutarak uluslararası müzakere masalarına yeni konu başlıkları oluşturmaktadır.

Bu minvalde, çalışmada incelenen iklim uyuşmazlıklarına temel oluşturması açısından öncelikle iklim değişikliği kavramının gelişim sürecine ve konunun iki

3 Dünya genelinde yeşil anayasalcılık ve yüksek mahkemelerin bu noktadaki rolüne ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Köybaşı, Serkan: İklim Değişikliğine Karşı Yeşil Anayasalcılık, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2023.

4 Bu çalışmada iklim değişikliğine ilişkin mevzuat düzenlemelerinin detayları incelenmemiştir. Bu konuya ilişkin çalışma başka bir makale konusu olup o çalışmada iklim hukukunun pozitif kurallarla nasıl düzenlenebileceğine de değinilmesinde fayda olabileceği değerlendirilmektedir.

temel ana unsuru olan sera gazı emisyonlarının azaltımı ve iklim değişikliğine uyum konuları ile iklim değişikliğiyle mücadelenin somut çıktıları olan uygulama araçlarına değinilmektedir.

2. İklim Değişikliği Kavramının Gelişimi

Dünya genelinde milyonlarca insan hâlihazırda doğrudan veya dolaylı olarak sosyal, ekonomik, hukuksal ve çevresel açıdan iklim değişikliğinin etkilerine maruz kalmaktadır.

İklim değişikliği, *“iklimin ortalama durumunda ya da onun değişkenliğinde onlarca yıl veya daha uzun süren istatistiksel olarak gözlemlenen anlamlı değişimler”*(Türkeş, 2012: 2) olarak tanımlanmaktadır.

Karar vericilere iklim değişikliğine dair bilginin güncel durumu üzerine düzenli bilimsel değerlendirmeler sunma misyonuyla Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) ile Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) iş birliğinde 1988’de kurulan Hükûmetler Arası İklim Değişikliği Panelinin (IPCC) (Chomsky ve Pollin, 2021: 35) raporlarında, çağımızdaki iklimin değişmesinin temel sebebinin insan faaliyetleri sonucu ortaya çıkan sera gazları olması nedeniyle, günümüz iklim değişikliğinin *“antropojenik (insan kaynaklı)”* olduğu ortaya konulmaktadır⁵.

Sanayi Devrimi’nden bu yana geçen dönemde, fosil yakıtların yaygın kullanımı, ormansızlaşma, sanayi süreçleri ve tarımsal uygulamalardan kaynaklanan sera gazı emisyonlarıyla biyoçeşitliliğin kaybolması ve ekosistemin tahrip olması iklim değişikliğine yol açmaktadır.

Yapılan bilimsel çalışmalar ışığında BMİDÇS’e göre iklim değişikliği *“Karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan bir değişiklik”* şeklinde tanımlanmaktadır (Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi m.1).

İklim değişikliğiyle mücadele kapsamında yükümlülükleri ve çerçeveyi çizen BMİDÇS, bir nevi *“İklim Anayasası”* olarak da anılmaktadır. BMİDÇS’nin nihai hedefi, atmosferdeki sera gazı oluşumlarını, iklim sistemindeki insan kaynaklı tehlikeli etkiyi önleyecek bir düzeyde durdurmaktır (Birleşmiş Milletler İklim

5 İklim değişikliği, hem insan faaliyetleri hem de doğal süreçler sonucu oluşmaktadır. Sanayi Devrimi sonrasında sera gazı emisyonlarında insan faaliyetleri sonucunda olması gerekenden fazla artış olduğundan doğal süreç çok kısa bir aralığa çekilmiştir.

Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi m.2). Bu hedefe ulaşmak için BMİDÇS'nin uygulama araçları olarak önce Kyoto Protokolü ve sonrasında da Paris Sözleşmesi⁷ akdedilmiştir.

BMİDÇS'nin uygulama anlaşmalarından ilki olan Kyoto Protokolünde belirlenen azaltım hedefine ulaşmak için esneklik mekanizmaları geliştirilmiş, emisyon azaltım hedefi yalnızca gelişmiş devletler için bağlayıcı kılınmış ve cezai yaptırım öngörülmüştür (Bektaş, 2022: 298). Ancak Kyoto Protokolünün bu yapısı, devletler açısından protokolün uygulanmasını zorlaştırmıştır. Aynı zamanda, 2020 sonrasındaki iklim rejimini düzenleyen Paris Anlaşmasının da yürürlüğe girmesiyle protokol uygulama işlevini tamamlamıştır.

Paris Anlaşması, 2015'te BMİDÇS'nin 21. Taraflar Konferansında (COP21) kabul edilmiştir. Dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri *Ban Ki-moon* Paris Anlaşması için dünyadaki tüm devletlerin sera gazı emisyonlarını azaltma sözünü verdiği ve bu ortak amaç çevresinde ilk kez aynı anda toplandığını belirtmiştir. Paris Anlaşması, Kyoto Protokolü gibi yukarıdan aşağıya bir sistem değil, tam tersi aşağıdan yukarıya bir sistem öngörmektedir. Bu da her devletin kendi önceliği ve gelişmişliği çerçevesinde iklim değişikliğine ilişkin hedefini kendisinin belirlemesi anlamına gelmektedir. Ayrıca Paris Anlaşmasında, Kyoto Protokolünde olduğu gibi cezai yaptırım söz konusu değildir. Bunun yerine Paris Anlaşması, devletlerin belirledikleri hedefleri izlemeye yönelik mekanizmalara sahiptir. Bu mekanizmalar aracılığıyla devletlerden her 5 yılda bir ulusal katkı beyanı (nationally determined contribution-NDC⁸) sunmaları ve her beş yılda bir sunulan bu katkı beyanlarındaki hedeflerin bir önceki sunulan beyanlarda yer alan hedeflerden daha azimli olması, yapılan projeksiyonlar çerçevesinde uzun dönemli iklim değişikliği stratejisi ve eylem planları sunmaları, şeffaflık raporlaması da dâhil olarak ulusal iklim değişikliği eylemlerini

6 Dışişleri Bakanlığının resmî internet sitesinden edinilen bilgiye göre "Türkiye; 5386 sayılı Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Yönelik Kyoto Protokolüne Katılmamızın Uygun Bulduğuna Dair Kanunun 5 Şubat 2009'da Türkiye Büyük Millet Meclisince kabulü ve 13 Mayıs 2009 tarihli ve 2009/14979 sayılı Bakanlar Kurulu Kararının sonrasında, katılım aracının Birleşmiş Milletler Sekretaryasına tevdiyle 26 Ağustos 2009'da Kyoto Protokolüne taraf olmuştur" (<https://www.mfa.gov.tr/kyoto-protokolu.tr.mfa>, ET: 06.05.2024).

7 İklim Değişikliği Başkanlığının resmî internet sitesinden edinilen bilgiye göre "12 Aralık 2015'te kabul edilen ve 4 Kasım 2016'da yürürlüğe giren Paris Anlaşmasını Türkiye 2015'te kabul etmiş ve 22 Nisan 2016'da anlaşmayı geliştirmekte olan ülke olduğunu şifahen dile getirerek imzalamıştır. Paris Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun 7 Ekim 2021 tarihli ve 31621 sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır. Ayrıca, Paris Anlaşmasına ilişkin Onay Belgesi ve Ulusal Beyanımız 11 Ekim 2021'de anlaşma depoziteri olan Birleşmiş Milletler Genel Sekreterine sunulmuştur. Anlaşmanın depoziter süresi olan 30 günlük süre 10 Kasım'da sona ermiştir ve bu tarih itibarıyla Türkiye, Paris Anlaşmasına taraf olmuştur" (<https://iklim.gov.tr/paris-anlasmasi-i-34>, ET: 06.05.2024).

8 Paris Anlaşması gereği BM sekretaryasına sunulan, her ülkenin kendi kalkınmışlık seviyesine göre azaltım ve uyum eylemlerini ve hedeflerini içeren bildirimlerdir.

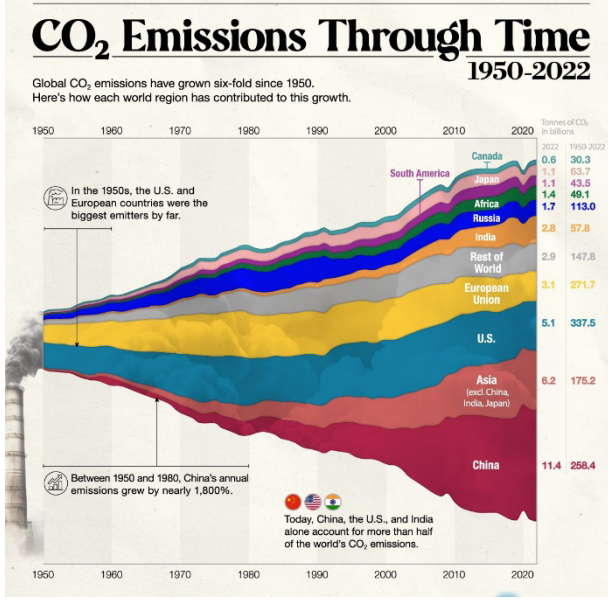
raporlamaları, iklim değişikliğinin etkilerine uyuma ilişkin bildirimlerini sunmaları ve gelişmiş devletlerden de geliştirmekte olan devletlere sağladıkları finans desteklerini raporlamaları talep edilmektedir.

Paris Anlaşmasının ana hedefi, küresel ortalama sıcaklıktaki artışı sanayi dönemi öncesindeki seviyeye göre 2 santigrat derecenin altında tutulması ve mümkünse sıcaklık artışının sanayi öncesindeki seviyelerin 1,5 santigrat derecenin üzeri ile sınırlandırılması için gayret gösterilmesidir (Paris Anlaşması m.2).

Avrupa Komisyonunun yayınladığı rapor göre (European Commission, GHG emissions of all world countries - Report 2024); "Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Hindistan, AB (27 ülke), Rusya ve Brezilya 2023'te dünyada en çok sera gazı emisyonuna neden olan ülkeler olmuşlardır. Bu ülkeler birlikte, küresel nüfusun %49,8'ini, küresel gayrisafı yurtiçi hasılanın %63,2'sini, küresel fosil yakıt tüketiminin %64,2'sini ve küresel sera gazı emisyonlarının %62,7'sini" oluşturmaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 1'de (European Commission, GHG emissions of all world countries - Report 2024) 2023 yılı ülke emisyonları, Şekil 1'de (<https://www.visualcapitalist.com/global-co2-emissions-through-time-1950-2022/>) ise 1950-2022 yıllarına ait ülkelerin tarihsel emisyon verileri gösterilmektedir.

Tablo 1. Ülkelerin 2023 yılı ülke emisyonlarının tüm emisyonlar içindeki dağılımı.

2023 YILI ÜLKE EMİSYONLARI	
Ülke	Emisyon (%)
ABD	%11,25
AB-27	%6,08
Çin	%30,10
Hindistan	%7,8
Rusya	%5,05
İngiltere	%0,72
Japonya	%1,97
Türkiye	%1,15

Şekil 1. Ülkelerin 1950-2022 yılı tarihsel emisyonları

Bu noktada günümüz verileri ve tarihsel sorumluluk verileri şu an yaşanan iklim değişikliğinin sorumlularını göstermekte ve taraf olunan sözleşmeler bağlamında, istişari görüş taleplerinde veya uyuşmazlıklarda yükümlülüklerin tespit edilmesini sağlamaktadır. Paris Anlaşmasının temel bir hedefinin olması ve yine anlaşmada raporlama, şeffaflık ve devletlerin kendi hedeflerini belirlemeleri gibi mekanizmalarının olması, iklim değişikliğine ilişkin davalarda verilen kararların dayanaklarını oluşturmaktadır.

Konu hakkında uluslararası konferansların düzenlenmesi ve sözleşmelerin yürürlüğe girmesi çok hızlı dönüşlerin ve tepkilerin elde edilmesini sağlamaktadır. Çalışmada iklim değişikliğinin önceleri sonucu olan ama şimdilerde ise bazı gelişmelerin sebebi olan önemli hukuki uyuşmazlıklara değinilmektedir. Bu uyuşmazlıkların iklim değişikliğini hangi perspektifte ele aldığını incelemek için iklim değişikliğinin somut temel unsurlarını açıklamak gerekmektedir.

2.1. İklim Değişikliği ile Mücadelede Sera Gazı Emisyonlarının Azaltımı

BMİDÇS'nin amaç maddesi çerçevesinde iklim değişikliği ile mücadele için benimsenmiş iki temel mekanizmadan biri sera gazı emisyonlarının azaltımı, ikincisi de iklim değişikliğinin etkilerine uyumdur (Kaynak, İklim Ve Çevre Merkezi - Rec Türkiye: 2023: 95)⁹.

⁹ Çalışma içerisinde sera gazı emisyonlarının azaltımı kısaca azaltım olarak iklim değişikliğine uyum ifadesi de kısaca uyum olarak kullanılacaktır.

İklim değişikliğinin en önemli nedeni insan faaliyetlerinin neden olduğu sera gazlarının¹⁰ atmosferdeki yoğunluğunun artması sonucunda yeryüzünden yansıyan ışınların atmosferde hapsolmesidir. Bu durum da tabiri caizse sera içerisindeki gibi bir ortam yaratarak aşırı ısınmaya neden olmaktadır. Bu nedenle iklim değişikliği ile mücadelede öncü adım olarak sera gazı emisyonlarının azaltım politikalarının ve uygulamalarının hayata geçirilmesi hedeflenmektedir.

Azaltım, insanın iklim sistemi üzerinde yarattığı baskıyı hafifletmeyi amaçlayan yine insan faaliyetleriyle yapılan müdahaleyi anlatmaktadır (Talu, 2015: 29). BMİDÇS, tüm taraflara yükümlülüklerini ve kapasitelerini¹¹ dikkate alarak iklim değişikliğini azaltmaya yönelik tedbirler içeren programlar oluşturmalarını ve yerine getirmelerini öngörmektedir (<https://unfccc.int/topics/introduction-to-mitigation>). Bunlar, daha temiz içerikli faaliyetleri teşvik etmek veya büyük miktarlarda sera gazına neden olan faaliyetleri caydırmak amacıyla geliştirilen ekonomik faaliyetleri hedeflemektedir. Azaltım örnekleri arasında güneş ve rüzgâr gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş, karbon salımını azaltan ulaşım alternatiflerine yatırım, tarımda doğa temelli çözümlerin desteklenmesi, yutak alanların korunması ve artırılması ile tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi yer almaktadır (United Nations Development Programme [UNDP], 2023).

2.2. İklim Değişikliği İle Mücadelede İklim Değişikliğine Uyum

İklim değişikliği meselesinin diğer ana unsuru ise iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlamaktır. İklim hâlihazırda sürekli değişim göstermektedir. İnsan faaliyetleri sonucu bu değişim kısa bir döneme sıkıştığından değişimler yakından gözlemlenebilmekte ve hissedilmektedir. Doğal kaynakların azalması, geçim kaynaklarının yitirilmesi ve bu sebeplerle göçlerin yaşanmasından dolayı çatışma ve şiddet ortamının artması (Tuğaç, 2023: 146), azaltım kadar uyumun da son yıllarda önemle üzerinde durulması gereken bir konu hâline geldiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra artık değişen iklimin etkileri gün geçtikçe artmaktadır ve bu gerçekle yaşamak için değişikliklere uyum sağlamak gerekmektedir.

İklim değişikliğine uyum *“iklim değişikliğinin olası ya da mevcut olumsuz etkilerini önlemeye, muhtemel zararları en aza indirmeye veya ortaya çıkabilecek*

10 Dünya genelinde 2022 verilerine göre Çin, Amerika ve Hindistan en çok sera gazı emisyonu-na sahip ülkelerdir. Detaylı bilgi için bkz. <https://www.statista.com/statistics/271748/the-largest-emitters-of-co2-in-the-world/> (ET: 10.05.2024).

11 İklim değişikliğinin hukuksal altyapısını oluşturan ve uluslararası iş birliklerinin ana kurallarını koyan BMİDÇS'nin en göze çarpan özelliği “Ortak Fakat Farklılaştırılmış Sorumluluklar ve Görelî Yeterlikler İlkesi”dir (Common but Differentiated Responsibilities and Respective Capabilities/ CBDR-RC). Bu ilke; iklim değişikliği ile mücadelede ülkelerin farklı kapasiteleri ve sorumlulukları olduğunu kabul eden uluslararası alanda anlam kazanan bir ilkedir.

fırsatlardan yararlanmaya yönelik süreci" (<https://unfccc.int/topics/adaptation-and-resilience/the-big-picture/introduction>) ifade etmektedir. Uyum örnekleri¹² arasında kuraklığa ya da değişen iklim koşullarına dayanıklı tarım ürünlerinin ekilmesi, su verimliliğinin artırılması, imar planlamalarının hazırlanan stratejiler doğrultusunda yapılması, sele karşı savunmalar ile deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen bölgelerdeki alt yapı sistemlerinin daha uygun ve dayanıklı yapılması ve iklimin neden olabileceği zararlara yönelik sigorta mekanizmalarının geliştirilmesi gibi uygulamalar yer almaktadır (UNDP, 2023).

Küresel ısınmanın mevcut etkilerinin doğuracağı sonuçlar bakımından verilerin iyi değerlendirilmesi, iklim değişikliklerinin meydana gelmesinden önce veya söz konusu değişiklikler henüz ilk aşamalarındayken bu değişikliklere uyum gösterme açısından hazırlık sürecini hızlandırmakta böylece olumsuz etkilerin bertarafı daha kolay olmaktadır (Giddens, 2023: 238).

Dünya Meteoroloji Örgütü'nün 2023'e ait çalışmasına göre (World Meteorological Organization [WMO], 2023)¹³ iklim değişikliği 1970-2021 yılları arasında 2 milyon kişinin hayatını kaybetmesine ve yaklaşık 4,3 trilyon ABD doları tutarında ekonomik kayba yol açmıştır.

İklim değişikliğine uyum, azaltımda olduğu gibi finansal desteğe ihtiyaç duymaktadır. Bu noktada devlet bazında kırılganlığı¹⁴ en yüksek olan ama küresel ısınmaya en az katkısı olan veya hiç katkısı olmayan devletlerin iklim değişikliğinin etkilerinden en az etkilenmeleri için "*kayıp ve zarar fonu*"¹⁵ kurulmuştur. Her ülkenin coğrafi, ekonomik, demografik ve mevcut iklim modellerine göre nelere ihtiyaç duyacağı farklılık göstermektedir (Giddens, 2023: 240). Bu değişkenlikler, kayıp ve zarar fonunun iklim adaletini¹⁶ gerçekleştirecek şekilde kullanımının yönünü belirlemektedir.

İklim değişikliği meselesinin iki ana unsuru olan azaltım ve uyuma ilişkin bilimsel temellerin yanı sıra uluslararası sözleşmelerle hüküm altına alınmış

12 İklim değişikliğine uyum aynı zamanda dirençliliği (resilience) de beraberinde getirmektedir. Dirençlilik; UNDP hazırlamış olduğu ve UNDP Türkiye tarafından tercüme edilen iklim sözlüğüne göre, "bir topluluğun veya çevrenin, tehlikeli iklim olaylarını öngörmesi, yönetmesi ve bu olayların ardından gelen şoklardan sonra, toplumsal refaha, ekonomik faaliyete ve çevreye en az zarar verecek bir biçimde, toparlanması ve dönüşüm kapasitesidir".

13 Dünya Meteoroloji Örgütü'nün 2023 yılı çalışmasında da; "2023 yılının kayıtlardaki en sıcak yıl olduğu ve küresel ortalama yüzeye yakın sıcaklığın sanayi öncesindeki döneme göre temel çizginin 1,45 °Celsius (± 0,12 °C belirsizlik payı ile) üzerinde olduğu" vurgulanmıştır.

14 Kırılganlık; "iklim değişikliği sürecinden en fazla etkilenebilecek insanların, ekosistemin ve organizasyonel yapının zarar görme eğilimi" şeklinde tanımlanabilir.

15 BMİDÇS'de hüküm altına alınan, COP27'de temelleri atılan "kayıp ve zarar fonu" COP28 oturumlarının başladığı ilk günde kabul edilmiştir.

16 İklim adaleti, çok genel ifadeyle "iklimin değişmesiyle ortaya çıkan eşitsizliğin bertaraf edilmesini amaçlayan politika ve uygulamalar" şeklinde tanımlanabilmektedir. Bir başka tanımlamayla "iklim adaleti, kalkınma süreçleri ile iklim değişikliğinin ortaya çıkaracağı yüklerin, maliyetlerin ve fırsatların da adil bir biçimde paylaşılmasıdır". (Tuğaç, 2023: 142)

politikaların devletler bazında uygulanışı, devletlerin sundukları ulusal katkı beyanlarında taahhüt edilen faaliyet ve eylemlerin gerçekleştirilme şekli gibi unsurlar dava konusu edilerek aslında davaların sonucunda verilen kararlarla da bu konuda oluşturulan politikalara yön verilmektedir.

2.3. Uygulama Araçları

İklim değişikliği ile mücadelede planlama araçlarının uygulanması için bazı enstrümanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar da Paris Anlaşmasının 9, 10 ve 11'inci maddelerinde ayrı ayrı belirtilen sırasıyla; iklim finansmanı, teknolojinin geliştirilmesi ve transferi ile kapasitenin geliştirmesi araçlarıdır.

İklim finansmanının uluslararası literatürde hâlen net bir şekilde tanımlanmamış olmakla birlikte genel olarak iklim değişikliği ile mücadelede azaltım ve uyum faaliyetlerini desteklemeyi amaçlayan finansman olarak tanımlanmaktadır (Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi m. 2/1/c). Finans kaynağının iklim değişikliği ile mücadelede ana belirleyici unsur olduğu tartışmasızdır. Emisyon ticaret sistemi, gönüllü karbon piyasası, iklim değişikliği teşvikleri gibi birçok konu başlığı müzakerelerde de en çok tartışmanın olduğu oturumlardır.

İklim değişikliği ile mücadelede özellikle azaltım unsuru açısından yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve transferi; sera gazı emisyonlarının azaltımına, karbon yakalama ve depolama imkânlarının artmasına ve oldukça değişkenlik gösteren bu alanda ulusal katkı beyanlarında sunulan bir önceki eylemlerden daha azimli stratejilerin üretilmesine imkan tanımaktadır. Bunun yanı sıra yeni teknolojilerin gelişimi, devletlerin belirledikleri ve sundukları net sıfır emisyon hedeflerine¹⁷ ulaşmanın da yolunu açmaktadır. Mevcut teknolojilere ve teknolojik yeniliklere erişim, genellikle gelişmekte olan devletlerde emisyonların azaltılması için bir ön koşul olarak görülmektedir (Schneider ve Holzer ve Hofmann, 2008: 2920). Bu da yeni teknolojilerin geliştirilmesi için finans kaynağının sağlanmasına dayanmaktadır ama bu noktada da yatırımların ne kadar "yeşil" olduğu önem kazanmaktadır. Kısaca, çoğunlukla azaltımın sağlanması ama şimdilerde uyum için de geçerli olacak faaliyetlerde bulunmak için yeni teknoloji gereksinimleri finans kaynağına bağlı olmakta o da yine sürdürülebilir ve yeşil bir yatırımla sağlanabilmektedir. Bunların hepsinin gerçekleşmesi

17 Net sıfır emisyon, "İnsanların neden olduğu faaliyetler sonucu atmosfere salınan ve sera etkisine sebebiyet veren karbondioksit, metan, azot oksit gibi gazların miktarını yeryüzü tarafından doğal olarak emilen sera gazı miktarıyla eşitlemek" anlamındadır. Bir başka ifadeyle net sıfır, atmosferdeki emisyonlara yeni emisyonların eklenmemesidir. Yani, emisyon devam etmekte fakat bu emisyonu eşdeğer miktarda sera gazı emilerek atmosferdeki bu miktar dengelenmektedir. Türkiye 2053 yılı net sıfır emisyon hedefini açıklamıştır. Örneğin, AB 2050 yılında net sıfır emisyon olacağı gayretiyle gerekli düzenlemeleri yapmaktadır.

için de gerekli bilgi birikim ve deneyimin geliştirilmesini/artırılmasını sağlayan bir diğer uygulama aracı olan kapasite geliştirme faaliyetlerinin de etkin bir şekilde uygulanmasını gerektirmektedir.

Uygulama araçlarının her biri devletlerin yükümlülüklerini belirleyen kıstaslar olduklarından, azaltım ve uyum faaliyetlerinin somut adımları olduklarından, dava konusu edilebildiklerinden ve biri olmadan diğerinin olmayacağı bir sistem kurgulandığından geleceğin inşası için oldukça önemlidir.

Yukarıda ana hatlarıyla ortaya konulan bilimsel temeller baz alınarak oluşturulan politikalar, iklim davalarının konusunu oluştururken aynı zamanda dava sonucu gelişen içtihatlarla da aynı konularda uluslararası yeni politikalar üretilmektedir.

3. İklim Değişikliği Uyuşmazlıkları

3.1. Genel Olarak

İklim değişikliği davalarına ve uyuşmazlıklarına ilişkin yapılan çalışmalara bakıldığında söz konusu çalışmaların çoğunlukla çevre hakkının iklim davalarına dönüşümü perspektifinden ele alındığı görülmektedir.

Çevre hukuku ve iklim hukukunun birbirine girmiş sıkı bir bağlantısı olmakla beraber bu iki hukuk dalı arasında büyük farklar da bulunmaktadır. Buradaki en önemli farklardan biri "iklim değişikliği" konusunun "çevre" konusundan daha geniş ve kapsayıcı bir alanda çalışılmasıdır. Bir diğer fark ise yaptırım ve yükümlülükler açısından çevre hukukunda kirletme faktörü¹⁸ üzerinden bir kurgu var iken iklim değişikliğinin en önemli unsuru olan sera gazlarının temelde bir kirletici olmamasıdır. Çünkü sera gazlarının belirli bir seviyede olması, dünyanın yaşanabilir bir sıcaklıkta olmasına olanak sağlamaktadır. Sera gazı emisyonunun fazlalığı küresel ısınmaya neden olmaktadır.

İklim değişikliği ile mücadeledeki sera gazı emisyonlarının azaltımı ile iklim değişikliğine uyum faaliyetleri, iklim hukukunun temelini oluşturmaktadır.

İklim değişikliği ile mücadelede devletlerin üstlendiği somut yükümlülükler bağlamında da çalışmada ele alınan iklim davalarının geneli, hâlihazırda

18 "Çevre hukukunun temelinde iç içe geçmiş beş ilke mevcuttur. Bu ilkeler; önleme, kirleten öder, iş birliği (koordinasyon), entegrasyon ve ihtiyat ilkeleridir. Bunlardan önleme ilkesi, çevre sorunları ortaya çıkmadan müdahale edilmesini ifade ederken iş birliği ilkesi devletlerin çevresel konularda birlikte hareket etmelerine vurgu yapmaktadır. Entegrasyon ilkesi ise çevre koruma politikalarının kalkınmaya ilişkin tüm faaliyetlerde dikkate alınması ve onlarla bağdaştırılmasını anlatırken en önemli ilke olan kirleten öder ilkesi, çevreyi kirleten tarafın bu kirlilikle ilgili ortaya çıkan harcamaları karşılaması gerektiğini ifade eder. Son olarak ihtiyat ilkesi de çevreye etkisi olacağı düşünülen bir faaliyetin sonuçlarının belirgin bir şekilde bilinemese de koruma tedbirlerinin devam ettirilmesi anlamına gelir." (Bilgili, 2015: 566)

devletlerin politikalarının ve uygulamalarının uluslararası sözleşme yükümlülüklerine uymadığı ve yeterli gayreti göstermedikleri yönündedir. Bu çalışmada devletlerin ulusal katkı beyanları üzerinden sunmuş oldukları taahhütler bağlamında verilen emsal niteliğindeki kararlara değinilmektedir. Öte yandan emisyon ticaret sistemi uyumsuzlukları ile karbon kredilerine ilişkin uyumsuzluklar hakkında verilen kararlar bu çalışmada ele alınmamıştır.

İklim davası kavramı geniş yorumlandığında, iklimle ilişkilendirilen çevre davaları da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Ancak bu tür bir yorumlama iklimin değişmesine etki etmeyen ve genel mantıktan sapan birçok çevre davasının da bu dava türüne sokulmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle daha dar bir tanımlamayla sadece azaltım, uyum ve bunların uygulama araçları üzerinden geliştirilen dava türlerinin iklim davası olarak adlandırılması daha uygun bir yaklaşım olmaktadır. Bu minvalde iklim davaları genel anlatımla iklim değişikliğini önlemeye, iklim değişikliği rejimine veya iklim değişikliğine uyuma yönelik faaliyetlere ilişkin hukuki ya da edimsel problemlerin yargı mercileri önüne getirildiği davalar olarak tanımlanmaktadır (Açımız, 2022: 346).

Sonuçlanan ve derdest olan iklim davalarını küresel veri tabanında izleyen *Sabin Center for Climate Change Law (Columbia Law School)* tarafından hazırlanan rapora göre (2024 yılı verileri) (Tigre ve Barry, 2024: 3), son beş yılda 53 yargısal yetki alanında ve uluslararası kuruluşlarda iklimle ilgili 2.895 dava açılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri 1.900'den fazla uyumsuzluk ile başı çekerken, diğer devletlerde de hızlı bir artış görülmektedir.

Tablo 2. İklim dava sayılarının dağılımı

İklim değişikliğine ilişkin davaların çeşitliliği her geçen gün artarak farklı coğrafi bölgelerde de davalar açılmaktadır. İklim değişikliği davaları sivil topluma, bireylere ve toplumun her kesimine, hükümetlerin ve özel sektörün iklim krizine karşı aldıkları yetersiz önlemleri tartışmak için olası bir yol sunmaktadır (UNDP ve Columbia Law School Sabin Center For Climate Change Law, 2023).

İklim değişikliğine ilişkin davaları birçok kategoride ele alabiliriz. Bunlar;

- İnsan hakları bağlamında ele alınan davalar,
- İklim taahhütlerine uyulmamasına ilişkin davalar,
- Adil geçiş kavramına ilişkin gelişen davalar,
- İklim adaletinin uygulanıp uygulanmadığına yönelik davalar,
- İklim göçüne ilişkin davalar (Tigre ve Barry, 2024: 4),
- Yeşil yıkama/aklama (*greenwashing*) davaları,
- Emisyon ticaret sistemine yönelik davalar,
- Karbon yakalama/tutma teknolojilerine ilişkin davalar,
- *Environmental, social, and governance* (ESG/çevresel-sosyal-yönetişimsel-ÇSY) kriterlerine tepkilere dayalı davalar (Tigre ve Barry, 2024: 4),
- İklim değişikliğine uyum faaliyetlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan değerlendirilmesine ilişkin davalar, şeklinde sayılabilir.

Bu davalardaki unsurlar birlikte ele alınabildiği gibi ayrı ayrı da değerlendirmeye tabi tutulabilmektedir. Bu çalışmada ele alınan davaları yukarıda yer verilen kategorilerden sadece birine sokmak diğer inceleme alanına haksızlık olarak değerlendirilebilir. Çünkü davalar da genellikle birçok unsur beraber ele alınmıştır ancak çalışmada yer verilen kararlarda çoğunlukla AİHS temelinde insan hakları yönünden incelenen kararlara yer verilmektedir.

Belirtilen dava türlerinden bu noktada “adil geçiş” dava türü üzerinde de kısa bir açıklama yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Adil geçiş kavramı iklim değişikliğiyle mücadelede ve yeşil kalkınma sürecinde, kırılgan gruplar öncelikli olacak şekilde kimsenin geride bırakılmadığı (UNDP, 2023), yeni istihdam alanlarının oluşturulduğu, ekonomik, çevresel ve sosyal kazanımların en üst düzeyde tutulduğu politika ve uygulamalar şeklinde tanımlanmaktadır.

İklim davaları genellikle “*pro*” (iklim ve karbonsuzlaştırma hedeflerini olumlu yönde etkileyen) ya da “*anti*” (iklim yanlısı yasa ve politikaları sınırlayan ya da herhangi bir değişiklik olmamasını savunan) olarak kategorize edilir (Tigre ve Urzola, 2023). Ancak adil geçiş davaları her iki kategoriye de tam olarak uymamaktadır. Adil geçiş davalarında, daha adil ve sürdürülebilir ekonomiler için iklim eyleminin adil ve kapsayıcı bir şekilde, kırılgan durumdakilere dikkat edilerek gerçekleştirilmesi talep edilmektedir (Tigre ve Zenteno ve Hesselman ve Urzola ve Cisterna-Gaete ve Luporini, 2023). Azaltım ve uyum politikalarının yıllara sâri olarak uygulamaya geçişi ile adil geçiş uygulamalarına ilişkin daha kapsamlı davalar ortaya çıkacaktır.

İklim değişikliğine ilişkin uyumsuzluklar birçok araştırmaya ve çalışmaya konu olmaktadır. İklim uyumsuzluklarını derleyici nitelikte ele alan bu çalışmada, öncelikle uyumsuzlukların ortak inceleme alanlarına değinilmekte ardından uyumsuzluklar¹⁹ başvuru merciler bakımından sınıflandırılmaktadır.

4. İklim Uyumsuzluklarının İnsan Hakları ile İlişkisi

4.1. İnsan Haklarının Gelişim Süreci

İnsan hakları düşüncesinin ortaya çıkışı, 17. ve 18. yüzyıllara denk gelmektedir (Ünal, 2012: 18). Düşüncenin gelişmesi ve pozitif hukuka dönüşmesi, toplum-bilimsel anlamda, hak talebi ve mücadelesiyle belirlenen bir hukuk öncesi oluşum sürecinden geçmiştir (Algan, 2006: 27). Bu bakımdan insan hakları, "hukuksallaşmadan önce bir talep olarak siyasal toplumsal mücadelelerin konusunu, hatta itici gücünü oluşturmaktadırlar (Algan, 2006: 28)".

Mücadeleler ve toplumsal olaylar neticesinde yazılı metne dönüşmeden ahlaki önermeler olarak (Kovancı, 2022: 1538-1539) ortaya çıkan insan hakları, pozitif hukukta klasik haklarla doğmuş, zaman içerisinde dallanıp budaklanmıştır. Bu hakları hukukçular belli sınıflandırmalara tabi tutmuşlardır. Hak ve özgürlüklerin sınıflandırılmasında bilinen en temel ayrımlardan biri Alman hukukçu Jellinek'in insan hakları ile devlet otoritesi arasındaki ilişkiden doğan pozitif statü hakları, negatif statü hakları ve aktif statü hakları ayrımıdır.

Tarihsel evrimine göre yapılan sınıflandırmada ise hak ve özgürlükler Çek hukukçu Karel Vasak tarafından üç kuşağa ayrılmaktadır: Kişi hakları ve siyasal haklar birinci kuşağı; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ikinci kuşağı; çevre hakkı, barış hakkı gibi yeni insan hakları da üçüncü kuşağı oluşturmaktadır (Ünal, 2012: 19). Hakların kuşaklar arası gelişiminde birinci kuşak haklar ile birlikte kişinin kendisinin, ikinci kuşak haklar ile birlikte de toplumdaki statüsünün düzenlenmesine yönelik haklar mevcutken üçüncü kuşak haklar ile birlikte kolektif bir çaba ve dayanışma ile gerçekleşmesi mümkün olan insan haklarının ulusalüstü tüm insanlığın haklarının ortak korunması söz konusu olmaktadır (Özgirgin Vardar ve Şen, 2024: 15).

İnsan haklarının sınıflandırılmasında, "birinci kuşak haklar" içerisinde nitelendirilen haklar, burjuvazinin aristokrasi sınıfına karşı verdiği mücadele ve buna bağlı olarak gelişen düşünsel hareketler sonucu ortaya çıkmıştır (Özkul, 2011: 24). Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi (1789) ve Virginia Haklar

19 Çalışma içerisinde yer verilen kararların özet bilgilerine, paylaşılan linklerde yer alan dosya içeriklerinden ulaşılmıştır.

Bildirisi (1776); kişi güvenliği, düşünce ve vicdan özgürlüğü, mülkiyet hakkı, sözleşme özgürlüğü gibi belgeler, “klasik hakları” içeren ilk yazılı metinlerdir (Ünal, 2012: 19).

Birinci kuşak haklar/klasik haklar sınıflandırması ardından, ikinci kuşak haklar adıyla sınıflandırılan hakların ortaya çıkışını asıl olarak tetikleyen, on sekizinci yüzyıl sonlarında İngiltere’de başlayıp daha sonra Batı Avrupa’da kendini gösteren Sanayi Devrimi’dir. “Bu dönem, Fransız Devrimi öncesi adı geçen coğrafyada söz konusu olan toplumsal sınıfların (aristokrasi-burjuvazi-köylü) dönüşüm geçirdiği, sanayileşmeye ve kentleşmeye bağlı olarak büyük bir işçi sınıfının ortaya çıktığı aristokrasi-burjuvazi çekişmesinin yerini burjuvazi-işçi sınıfı çekişmesinin aldığı bir dönemdir (Algan, 2006: 30).” Sanayi Devrimi’nin geliştirdiği fosil yakıtlara dayalı toplumsal ve siyasal yapı (Köybaşı, 2023: 145) iklim değişikliğinin insan kaynaklı sürecinin ana tetikleyicisini oluşturmaktadır.

Toplumsal olayların peşi sıra gelişen hak kavramlarının bir diğeri dayanışma veya kolektif haklar olarak da tanımlanan üçüncü kuşak haklardır. II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni dünya düzeni nedeniyle yeni haklar ortaya çıkmıştır. Üçüncü kuşak insan haklarına bakıldığında kültürel açıdan hak taleplerinin sınıfsal değil, sınıflarüstü bir mücadele örneği oluşturduğu; çevrenin korunması, barışın sağlanması gibi amaçlar yönünden ise tüm insanlığın kolektif çabasına ve dayanışmasına ihtiyaç olduğu görülmektedir (Özgirgin Vardar ve Şen, 2024: 14-15; Gürlüer, 2024: 10).

İnsan hakları sınıflandırmasında tarihsel/kuşak anlayışına dayalı sınıflandırmada üç temel hak grubu öngörülmektedir. Bu tasnifin insan haklarının tarihsel gelişimine dayandığı düşünüldüğünde yeni bir çağ olan özellikle 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyıl başında gerçekleşen gelişmeler ve değişimler doktrinde dördüncü kuşak haklar adı altında belli başlı hakların da tanımlanmasını gerekli kılmaktadır (Özgirgin Vardar ve Şen, 2024: 15). Gayri maddi haklar olarak da tanımlanan bu hakların içerisinde gelecek nesillerin hakları, biyoetik haklar ile bilişim ve teknoloji alanlarındaki hızlı gelişim nedeniyle korunması gereken haklar sayılmaktadır (Özgirgin Vardar ve Şen, 2024: 15; Gürlüer, 2024: 11).

Gelişen süreçte, insan hakkı dendiğinde sadece insanın yaşama hakkının kastedilmediği görülmektedir. Bu noktada insanın, her açıdan insan onuruna yaraşır yaşama hakkına sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır. “İnsan hakkı bölünmez bir kişiliğe sahiptir. Onun yaşama hakkı, sadece terörizme ve yargısız infaz risklerine karşı güvenlikte olduğu bir toplumsal düzeni gerekli kılmaz. Geçimini sağlayabilmesi... (de) gerekir” (Kaboğlu, 1994: 252).

4.2. İklim Değişikliğinin İnsan Hakları Boyutu

Doğayı ilgilendiren tüm konular doğrudan veya dolaylı olarak insanlıkla ilgilidir (Fırat, 2023: 93). Bu açıdan, iklim değişikliği ve insan hakları birbirinden bağımsız olarak düşünülmemelidir.

İklim değişikliğinin etkileri insanın yaşam kalitesinde azalmaya neden olmaktadır. Artan sıcaklıklar, su ve gıda kaynaklarının azalması, temiz ve sağlıklı yiyeceklere ulaşmanın zorlaşması gibi nedenlerle en temel hak olan yaşam hakkı tehdit edilmektedir. Yaşam hakkının bir insanın sahip olduğu en temel hak olduğu ve devletlerin sınırları içerisinde yaşayan tüm bireylerin hayatını koruma yükümlülüğü (Roschmann ve Çev. Fırat, 2021: 1166) ile devletlerin bu açıdan gerekli özeni (due diligence) gösterme yükümlülüğü (Voigt, 2024: 8) olduğu hususlarında şüphe bulunmamaktadır. Temel insan haklarından biri olan mülkiyet hakkı da iklim değişikliğinden etkilenmektedir. Örneğin, artan su seviyeleri toprağı sular altında bırakmakta ve böylece sahip olunan gayrimenkul artık ortada kalmadığından üzerinde kurulan mülkiyet hakkından da söz edilememektedir (Roschmann ve Çev. Fırat, 2021: 1167).

İklim değişikliği nedeniyle doğrudan veya dolaylı olarak ihlal veya tehdit edilen insan hakları arasında yaşam, sağlık, gıda, su ve sanitasyon, sağlıklı bir çevre (varsa), yeterli yaşam standardı, konut, mülkiyet, kalkınma ve kültür hakları (Voigt, 2024: 2) ile gelecek nesillerin hakları, ekonomik ve sosyal haklar yer almaktadır.

Uluslararası iklim rejimini düzenleyen Paris Anlaşması yeni bir insan hakkı tesis etmediği gibi, mevcut insan haklarının kapsamını da genişletmemektedir (Voigt, 2024: 3). Ancak anlaşmanın giriş kısmında *“Taraflar, iklim değişikliğini ele almak üzere harekete geçerken, insan hakları konusundaki yükümlülüklerine saygı göstermeli, bunları desteklemeli ve dikkate almalıdır.”* ifadelerine yer vermektedir. Burada yer alan *“insan hakları konusundaki yükümlülükleri”*nden kasıt, hâlihazırda yürürlükte olan mevcut anlaşmalar ve teamül (örf ve adet) hukuku kapsamındaki insan haklarıdır (Voigt, 2024: 3). Belirtilen düzenlemeler çerçevesinde Paris Anlaşmasının hükümlerinde her ne kadar insan hakları boyutu ele alınmamışsa da giriş kısmında yer alan ifade gereği devletler iklim değişikliği ile mücadelelerinde insan haklarına ilişkin yükümlülüklerine uymakla yükümlüdürler.

4.3. Gelecek Nesillerin Hakları

İklim değişikliği uyumsuzluklarının insan hakları boyutunda incelenen kararlarda dördüncü kuşak haklar içerisinde yer alan gelecek nesillerin hakları, yeni bir menfaat ve hak tanımlamasını ortaya koymaktadır.

İklim değişikliği yakın geçmişteki eylemlerin ve eylemsizliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Köybaşı, 2023: 318). Bu da mevcut ve gelecek nes-

lin hayatının her açıdan değişmesine neden olmaktadır. Özellikle gelecekte iklimin değişmesinden kaynaklı etkilere insanoğlu ve doğa daha çok maruz kalacaktır. Bu sebeplerle nesiller arası adaletin sağlanması iklim değişikliği konusunda önemle üzerinde durulması gereken bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsan hakları, insanlığın onurunu/saygınlığını korumak için geliştirilmekle beraber insanlığın onurunun zamansal bir limiti de bulunmadığı göz ardı edilmemelidir (Gürlüer, 2024: 32-33).

Bu bağlamda, gelecek nesillerin hakları içerisinde yer alan nesiller arası adalet kavramı, yaşamakta olan şimdiki nesil ile yaşamda olmayan önceki nesil ve gelecekte yaşayacak olan nesil arasında kurulması öngörülen adaletin sağlanması temeline dayanmaktadır (Göbeloğlu, 2024: 40).

Kural olarak insan hakları davaları zarar meydana geldiğinde söz konusu olmaktadır (Fırat, 2023: 101). Ancak iklim değişikliği konusunda zararın meydana gelmesi diğer hakların kullanımını imkansız hâle getireceğinden hak temelli iklim uyumsuzlukları bu alandaki boşluğu çözüme yoluna gitmektedir. Bu anlayış çerçevesinde gelecek nesillerin haklarını koruma yönünde uluslararası yargı mercilerinde görülen birçok davada bu hakkın tanınması ve geliştirilmesi için emsal kararlar verilmiştir.

Öncü niteliğinde olan Kolombiya Adalet Yüksek Mahkemesinin 2018'de verdiği kararda²⁰ mahkeme, çevrenin artan şekilde bozulmasının bugünkü ve gelecekteki yaşam hakkına ve diğer haklara yönelik ciddi bir saldırı olduğunu vurgulamaktadır (Köybaşı, 2023: 452). Aynı zamanda mahkeme, doğası gereği sağlık hakkının, yaşam hakkının ve onurlu bir yaşam hakkının ancak sağlıklı bir ortamda uygulanabilir olacağını belirtmiştir (Gürlüer, 2024: 65). Mahkeme ayrıca gelecek nesillerin haklarının iki konuya dayandığının altını çizmiştir: Bunlardan ilki türler arasındaki dayanışmanın etik görevi, ikincisi ise doğanın temel değeridir (Gürlüer, 2024: 65; Köybaşı, 2023: 453).

Yapılan açıklamalar ve yargı kararları ışığında doktrinde yaşam döngüsünün farklı evrelerindeki nesiller arasındaki eşitliğin ve gelecek nesillerin haklarının sağlanmasının üç temel ilkeye dayandığı belirtilmektedir. Bunlar; seçeneklerin korunması, eşitliğin korunması ve erişimin korunmasıdır (Göbeloğlu, 2024: 41). Böylece her nesil kendisine sunulan imkanları/fırsatları tüketmeden ve bunlara zarar vermeden geleceğe mümkün olan en iyi şekilde taşıma yükümlülüğüne sahip olarak sahip olduğu hakları kullanacaktır (Göbeloğlu, 2024: 41).

20 Kolombiya, Future Generations v. Ministry of the Environment and Others, Karar no: STC4360-2018. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için bkz. <https://climaticasechart.com/non-us-case/future-generation-v-ministry-environment-others/> (ET:01.112024).

4.4. İklim Uyuşmazlıklarında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Yaklaşımı

İklim rejimini düzenleyen BMİDÇS ile sözleşmenin uygulama aracı olan yürürlükte bulunan Paris Anlaşmasında, iklim değişikliğinin insan haklarına ilişkin etkilerine yönelik açık bir hüküm bulunmamaktadır. İklim değişikliğinin inşaa haklarından ayrı düşünülmeeyeceği yapılan açıklamalarda gerekçeleriyle birlikte ortaya konulmuştur. Paris Anlaşması da aynı anlayışla giriş bölümünde *“Taraflar, iklim değişikliğini ele almak üzere harekete geçerken insan hakları konusundaki yükümlülüklerine saygı göstermeli, bunları desteklemeli ve dik-kate almalıdır.”* ifadelerine yer vermektedir. Bu bağlamda, devletlerin iklim değişikliğinin etkilerine karşı uluslararası anlaşmalardan ve örfi hukuktan kaynaklanan insan haklarına saygı gösterme ve bu hakları koruma yükümlülükleri vardır. İnsan haklarını düzenleyen temel uluslararası metinlerden biri Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'tir. Çalışmada incelenen iklim uyuşmazlıklarında genellikle iklim hukukuna ilişkin literatür Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile ilişkilendirilmektedir.

AİHS ve ek protokollerinde doğrudan çevre hakkı veya iklim değişikliğine ilişkin hak tanımlamasına yer verilmemesine rağmen AİHS'in denetim mekanizması olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) verdiği kararlarla AİHS'te yer alan hakları çevrenin korunması açısından yorumlayarak çevre hakkının da bir insan hakkı olduğuna ve korunması gerektiğine ilişkin kararlar vermektedir.

AİHS'te yer alan insan haklarının bireyler tarafından tam anlamıyla ve eksiksiz kullanımı için sağlıklı bir çevre en önemli faktördür (Engürülü Alçık, 2023: 1012). Sağlıklı bir çevrenin var olamadığı durumlarda, bireylerin bu haklarını tam anlamıyla ve eksiksiz kullanmaları mümkün olamamaktadır (Engürülü Alçık, 2023: 1013).

İklim hukuku bağlamında çalışma içerisinde incelenen kararlarda özellikle, AİHS'in yaşam hakkını düzenleyen 2'nci maddesi ile özel ve aile hayatına saygı hakkını düzenleyen 8'inci maddesi üzerinde durulmaktadır.

İklim değişikliğinin etkilerinin insan onuruna yakışır bir yaşam sürme standartlarını etkilemesi veya hiç yaşanılmaz bir durumun oluşmasına sebep vermesi nedenleriyle yaşam hakkının ihlal edildiğine karar verilmektedir. Öte yandan yine yaşam standartlarındaki düşüş, hastalık risklerinin artışı ve temiz ve sağlıklı gıdaya ulaşımın zorlaşması nedenleriyle de özel ve aile hayatına saygı hakkının ve yanı sıra konut hakkının da ihlal edildiğine ilişkin kararlar verilmektedir.

Yapılan açıklamalar çerçevesinde şimdi veya gelecekte sağlıklı bir çevrenin bulunmadığı hâlde insan haklarından bahsedilemeyeceği gerçeği karşısında yargı organları, iklim hukukuna ilişkin temel düzenleyici mekanizma olan BM sözleşmelerinde yer alan yükümlülükleri AİHS kapsamıyla ele almaktadır. Her iki uluslararası mekanizma iklim hukukunda beraber işletilmektedir.

5. Birleşmiş Milletlere Yapılan Başvurular

5.1. BM Çocuk Hakları Komitesi (Sacchi ve diğerleri v. Arjantin ve diğerleri başvurusu)²¹

İklim krizi konusunda hükümetlerin yeterli önemleri almaları noktasında harekete geçmedikleri iddiasıyla Greta Thunberg de dahil on altı kişi tarafından yapılan başvurudur. Komite 2021’de bahse konu başvuruyu iç hukuk yollarının tüketilmemesi sebebiyle reddetmiştir ancak yargı yetkisine ilişkin yaptığı incelemede komite, devletin emisyonları üzerindeki etkin kontrolünün bulunması ve ülke sınırları ötesinde oluşan bir zararın varlığı koşuluyla, devletin eylemleri ile sınırları dışında bulunan çocuklar üzerinde oluşan olumsuz etkiler arasında bir neden sonuç ilişkisi kurulabildiği hâllerde, çocukların kaynak devletin yargı yetkisi içerisinde bulunduğu sonucuna varılacağını ifade etmiştir (Karaca, 2021: 43). Komite, iklim değişikliğinin çocuklara yönelmiş yapısal bir şiddet olduğunu belirtmiştir (Köybaşı, 2023: 320).

Bu açıdan karar içeriği ile birlikte değerlendirildiğinde Komite; gençlerin, koşullar oluştuğunda başka ülkelerdeki faaliyetlerden kaynaklı bile olsa menfaatlerinin zedelenebileceği ortaya konulduğundan iklim davalarında taraf olmalarının önünü açmıştır.

5.2. BM İnsan Hakları Komitesi (Daniel Billy ve diğerleri v. Avustralya-Torres Kararı)²²

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi, Avustralya’ya bağlı Torres Boğazı ada halklarından 8 başvurucunun başvurusu üzerine tesis ettiği 23 Eylül 2022 tarihli Daniel Billy ve Diğerleri/Avustralya kararıyla adalar topluluğunun iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı korunması yönünde yeterli önlem almayan Avustralya tarafından Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin ihlal edildiğine karar vermiştir. Avustralya’nın, iklim değişikliğinin etkileriyle mücadeleye yönelik kaynak ayırması, deniz setlerini inşa etmesi, uyum planlarını yürürlüğe sokması, sıcaklık risklerini ve deniz seviyesini sürekli şekilde izlemesi gibi önlemleri zaman içinde almış olmasından dolayı, sözleşmenin 6. maddesi ile güvence altına alınan yaşam hakkını ihlal ettiği sonucuna varılmamıştır (Daniel Billy ve diğerleri v. Avustralya kararı paragraf 8.3-8.8). Ancak önlemlerin alınmasında yaşanan

21 Başvuru, BM Çocuk Hakları Komitesi tarafından Sacchi et al. v. Turkey, Başvuru No. 108/2019 (Turkey) adıyla incelenmiştir. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/sacchi-et-al-v-argentina-et-al/> (ET: 12.05.2024).

22 Başvuru BM İnsan Hakları Komitesi tarafından Daniel Billy and others v. Australia (Torres Strait Islanders Petition) Başvuru No. 3624/2019 adıyla incelenmiştir. Başvuruya ilişkin tüm dosya içeriği için bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/petition-of-torres-strait-islanders-to-the-United-Nations-Human-Rights-Committee-alleging-violations-stemming-from-australias-inaction-on-climate-change/> (ET: 12.05.2024).

gecikmeleri dikkate alan komite, sözleşmenin 17. maddesi ile güvence altına alınan özel yaşam ve aile yaşamı hakkı ile azınlıkların korunmasını öngören 27. maddesinin ihlal edildiğini tespit ederek Avustralya'nın yerli ada halkına uğradıkları zarar için tazminat ödemesine ve adada yaşayan halkın güvenli bir şekilde var olmaları için gerekli önlemleri alması gerektiğine karar vermiştir (Daniel Billy ve diğerleri v. Avustralya kararı paragraf 8.12 ve 8.14).

Bu kararla böylelikle yerli halkın, vatanlarıyla kurdukları manevi ve kültürel bağları ile ekosistemin sağlıklarıyla ilişkisi de göz önüne alınarak (Altıparmak, 2022) bir devletin uyum yükümlülüklerini yerine getirmemesinin, bir nevi iklim değişikliği konusundaki eylemsizliğinin (Köybaşı, 2023: 393), temel insan haklarının ihlaline yol açtığı Birleşmiş Milletler nezdinde de tespit edilmiştir.

5.3. BM Uluslararası Adalet Divanı (Vanuatu Başvurusu)

Pasifik Okyanusu'nda bir ada ülkesi olan Vanuatu önderliğinde bir grup devlet tarafından, BM'nin ana yargı organı Uluslararası Adalet Divanından (UAD) devletlerin iklim değişikliğiyle bağlantılı hukuki sorumluluklarının tespit edilmesine yönelik istişari görüş talep edilmesine ilişkin başvuru BM Genel Kuruluna sunulmuştur²³. Genel Kurul, iklim değişikliğinin küresel bir sorun olarak kabul edilmesi ve bütün devletlerin temel insan haklarına saygı duyarak iklim değişikliği ile mücadele etme mesuliyetinde olması gerektiğini belirterek başvuruyu bu gerekçeyle kabul etmiştir. Geline aşamada Uluslararası Adalet Divanı, 12 Nisan 2024 tarihli bildirisinde (ICJ, 2024), bu başvuruya ilgili kendilerine doksan bir yazılı beyanın iletildiğini ve bunun divan tarihindeki en yüksek beyan sayısı olduğunu belirtmiştir. 2-13 Aralık 2024 tarihleri arasında (Basın bildirisi, 2024) tarihin en büyük iklim duruşması yapılmış olup 98 ülke ve 12 uluslararası kuruluş sunum yapmıştır. Mahkeme, iklim krizi bağlamında devletlerin yasal yükümlülükleri ve bu yükümlülüklerin yerine getirilmemesinin hukuki sonuçları hakkında yapılan sunumları ayrı ayrı dinlemiştir. Mahkeme yargıçları, konunun daha iyi anlaşılması ve aydınlatılması adına aşağıda yer alan soruları sormuşlardır (Center for International Environmental Law [CIEL] tarafından yayınlanan haftalık basın bülteni, 2024):

- *Devletlerin kendi yetki alanlarındaki fosil yakıt üretimine ilişkin uluslararası hukuk kapsamındaki yasal yükümlülükleri nelerdir?*
- *Paris Anlaşmasının 4'üncü maddesinin sadece bir davranış yükümlülüğü mü yoksa aynı zamanda bir sonuç yükümlülüğü mü sağladığının belirlenmesinde BMİDÇS ve Paris Anlaşmasının amaç ve hedefinin herhangi bir hukuki etkisi var mıdır?*

23 "Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on the obligations of States in respect of climate change" başlıklı karar tasarısı BM Genel Kurulunda kabul edilmiştir.

- *Temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının hukuki içeriği ve devletlerin bu danışma görüşünün konusu olan iklim değişikliğinin ilgili olduğunu düşündükleri diğer insan haklarıyla ilişkisi nelerdir?*
- *Bazı devletlerin BM iklim anlaşmalarına taraf olurken, bu anlaşmaların genel uluslararası hukuk ilkelerine veya tazminat veya sorumlulukla ilgili herhangi bir iddia veya hakka aykırı olarak yorumlanamayacağı yönünde yaptıkları beyanların hukuki önemi nedir?*

Davaya katılan devletlerin ve uluslararası kuruluşların yanıtlarını sunmak için 20 Aralık 2024 Cuma günü saat 18.00'e kadar süreleri bulunmaktadır (CIEL, 2024). Gelinen aşamada, 2025 yılı içerisinde Uluslararası Adalet Divanının tavsiye görüşünü açıklaması beklenmektedir.

İklim değişikliğinden en fazla zarar görecektir belki de egemenliğin ana unsurlarından olan "toprak" parçasının kalmayacak ülkelerin BM nezdinde yapmış oldukları bu başvuru neticesinde verilecek karar, BMİDÇS'nin ve Paris Anlaşmasının nasıl yorumlanması gerektiğini açıklığa kavuşturmasının yanı sıra, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde iklim eylemi, politikası ve hukuku ile ilgili kararları etkileyerek devletlere ve mahkemelere kritik bir rehberlik sağlayacaktır.

5.4. Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinden (International Tribunal for the Law of the Sea) Danışma Görüşü Talebi²⁴

İklim değişikliği ve uluslararası hukuk konusunda Küçük Ada Devletleri Komisyonunun kurulmasına ilişkin anlaşmayla Küçük Ada Devletleri İttifakının üye olabileceği Küçük Ada Devletleri Komisyonu (Kaynakçioğlu, 2023: 592) tarafından Uluslararası Deniz Hukuk Mahkemesinden, iklim değişikliğinin etkilerinden en çok etkilenmeleri nedeniyle, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesine taraf devletlerin iklim değişikliğinden kaynaklanan deniz çevresinin kirlenmesini önleme, kirliliği azaltma ve kontrol etme ile iklim değişikliğinin etkileriyle ilgili olarak deniz çevresini koruma ve muhafaza etme konusunda özel yükümlülüklerinin olup olmadığı yönünde danışma görüşü talep etmiştir. 21 Mayıs 2024'te açıklanan kararda BM Deniz Hukuku Sözleşmesine (UNCLOS) taraf 169 devletin sera gazı emisyonları nedeniyle deniz çevresinin kirlenmesini önlemek, emisyonları azaltmak ve kontrol etmek için özel ve somut önlemler alması gerektiğine karar verilmiştir (Danışma görüşü paragraf 441 ve alt bentleri). Bu karar ile ilk kez uluslararası bir mahkeme, devletlerin iklim değişikliği

24 Dosya içeriği için bkz. <https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases/request-for-an-advisory-opinion-submitted-by-the-commission-of-small-island-states-on-climate-change-and-international-law-request-for-advisory-opinion-submitted-to-the-tribunal/> (ET: 15.05.2024).

konusunda uluslararası yükümlülükleri hakkında doğrudan karar vermiştir. Aynı zamanda bu karar BM Adalet Divanından beklenen danışma görüşü için de fikir vermektedir.

Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler gibi tüm uluslararası yetkili yüksek mercilere yapılan istişari görüş talepleriyle iklim değişikliği konusunun her açıdan ele alınması sağlanmaktadır.

6. Bölgesel Mahkemelere Yapılan Başvurular

6.1. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Yapılan Başvurular

6.1.a. Verein KlimaSeniorinnen Schweiz v. İsviçre²⁵

Bu dava, 70 yaş üstü 2000'den fazla kadının üye oldukları derneğin ve dernek üyesi 80 yaş üstü dört kadının, İsviçre'nin iklim değişikliği politikalarının ve yaşanan sıcak hava dalgalarının yaşam ve sağlık haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde (AİHM) İsviçre'ye karşı açmış oldukları davadır (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri v. İsviçre kararı paragraf 13-21). Bu davanın önemi, iklim değişikliğinin insan haklarına etkisi bağlamında ele alınan ilk davalardan olmasıdır. Başvurucular iç hukuk yollarını tüketerek AİHM'e başvuruda bulunmuşlardır.

AİHM bu davada başvuru derneğin dava ehliyetini kabul ederek iklim değişikliği ile ilgili olarak derneklerin de yasal işlem yapmasına (Arntz ve Krommendij, 2024: 31) izin vermektedir (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri v. İsviçre kararı paragraf 590). AİHM, iklim değişikliğinin çağımızın en büyük sorunu olduğunu belirterek (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri v. İsviçre kararı paragraf 410) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (AİHS) 8. maddesinin²⁶ iklim değişikliğinin sağlık, refah ve yaşam kalitesi üzerindeki ciddi olumsuz etkilerine karşı devlet yetkilileri tarafından etkili bir şekilde korunma hakkını kapsadığını ve bu anlamda devletlere pozitif yükümlülükler yüklediği gerekçesiyle ihlal kararı vermiştir (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri v. İsviçre kararı paragraf 514-537). Bu kararda AİHM, hem iklim değişikliği davasında AİHS'in ihlal edildiğine karar vererek bu alanda yeni bir aktör olarak sahne çıkmaktadır (Demir, 2024: 140) hem de kararda genel gerekçelere ve açıklamalara da yer vererek bundan sonra önüne gelebilecek benzer davalara emsal olabilecek bir karar oluşturmak istemektedir.

25 AHIM, "Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland", Başvuru no. 53600/20 (HUDOC). Hukuki özet metni için bkz. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-14304%22%5D%7D> (ET:12.05.2024).

26 AİHS'in 8'inci maddesinde "herkesin özel ve aile hayatına, konutuna ve haberleşmesine saygı gösterilmesi hakkına sahip olduğu" belirtilmiştir.

AIHM sadece İsviçre mevzuatındaki boşlukları vurgulamakla kalmamış, aynı zamanda üye devletlerin iklim politikalarını insan hakları yükümlülükleriyle uyumlu hâle getirmeleri için talimatlar da vermektedir (Higham ve Keuschning ve Chan ve Setzer, 2024: 201). Böylelikle mahkeme, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin maddelerini iklim değişikliği bağlamında geniş yorumlayarak devletlere gerekli özenin gösterilmesi (due diligence) ve koruma sağlanması gibi pozitif yükümlülükler yüklemektedir.

6.1.b. Careme v. Fransa²⁷

Grande-Synthe'nin eski Belediye Başkanı Damien Careme, belediye başkanlığı döneminde kendi adına ve Grande-Synthe Belediye Başkanı sıfatıyla hareket ederek merkezi hükümetin iklim değişikliğini önlemek için yetersiz adımlar atarak yaşamı koruma yükümlülüğünü yerine getirmediği iddiasıyla AIHM'e başvurmuştur (Carême v. Fransa kararı paragraf 11-12). AIHM, eski belediye başkanının "mağdur" (Carême v. Fransa kararı paragraf 83) statüsüne sahip olmaması ve ayrıca belediyelerin de mahkemeye başvuruda bulunma yetkisi olmayan "hükümet kuruluşları" (Carême v. Fransa kararı paragraf 85) olmaları nedeniyle başvuruyu kabul edilemez bulmuştur.

6.1.c. Agostinho ve diğerleri vs. Portekiz ve diğerleri²⁸

Altı Portekizli genç, Türkiye'nin de içinde bulunduğu 33 devlete karşı, iç hukuk yollarını tüketmeden, bu devletlerin politikalarının ve uygulamalarının Paris Anlaşması kapsamındaki taahhütleriyle uyumlu olmadığı ve bu nedenlerle yaşama haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle AIHM'e dava açmışlardır.

Davacılar, küresel ısınma nedeniyle yaşam koşullarının ve sağlıklarının kötüleştiğini, özellikle 2017'den beri Portekiz'de orman yangınlarında artış olduğunu bu yangınlar nedeniyle de sağlıkla ilgili sorunlar yaşadıklarını iddia etmişlerdir (Duarte Agostinho ve diğerleri v. Portekiz ve diğer 32 Devlet kararı paragraf 12). Davacılar, AIHS'in 2'nci maddesini (yaşam hakkı), 8'inci maddesini (özel ve aile hayatına saygı hakkını), Aarhus Sözleşmesini²⁹, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesini ve diğer ilgili uluslararası sözleşmelerdeki yükümlülükleri ileri sürerek anlaşmaya taraf olan 33 devletin Paris Anlaşmasındaki yükümlülüklerine uygun davranmadıklarını iddia etmişlerdir (Duarte Agostinho ve diğerleri v. Portekiz ve Diğer 32 Devlet kararı paragraf 66).

27 AIHM, "Carême v. France", Başvuru no: 7189/21 (HUDOC) Hukuki özet metni için bkz. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%222002-14300%22%5D%7D> (ET:12.05.2024).

28 AIHM "Duarte Agostinho And Others v. Portugal And 32 Others" Başvuru no: 39371/20 (HUDOC) Hukuki özet metni için bkz. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%222002-14303%22%5D%7D> (ET:12.05.2024).

29 Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi.

Başvurucular ayrıca, ayrımcılık yasağını düzenleyen AİHS'in 14'üncü maddesinin de henüz genç olduklarından dolayı nesillerinin, gelecekte küresel ısınmanın ve iklim değişikliğinin etkilerinden daha fazla zarar göreceğini ifade ederek ihlal edildiğini iddia etmişlerdir.

Bu dava, iklim değişikliği alanında bu kadar çok devlete karşı açılan ilk iklim davası olması ve ayrı ayrı devletlerin iç hukuk yollarının tüketilmeden açılmış olması sebebiyle önemlidir. Tarafımızca da katılım sağlanan duruşmada dikkat çeken unsur, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komitesinin güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının, temel insan haklarının içerdiğinden faydalanabilmek anlamında önemli bir insan hakkı olduğunu belirterek AİHS'in yaşayan bir belge olduğuna vurgu yapmış olmasıdır³⁰. Aynı şekilde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Raportörü de yaptığı konuşmada Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesininin 48. oturumlarında aldıkları 13. ilke kararından bahsetmiştir³¹.

AİHM, başvuru hakkında Portekiz için iç hukuk yollarının tüketilmemesi nedeniyle, diğer devletler içinse yargı yetkisinin bulunmaması nedeniyle kabul edilemez kararı vermiştir (Duarte Agostinho ve diğerleri v. Portekiz ve Diğer 32 Devlet kararı paragraf 214, 231). Ancak davanın Genel Kurulda görüşülmesinin kabul edilmesi dahi konunun önemine vurgu yapmaktadır.

Yukarıda yer verilen AİHM'de görülen başvurularda, görüldüğü üzere Paris Anlaşması ve BMİDÇS üzerinden yükümlülüklerin yerine getirilmediği dile getirilmektedir. Ancak uluslararası hukuk açısından BMİDÇS'nin ve sözleşmenin uygulayıcısı olan Paris Anlaşmasının anlaşmazlıkların çözümündeki yargı organı AİHM değil, Uluslararası Adalet Divanıdır. Bunun yanı sıra, AİHS'te de spesifik olarak çevre hakkına veya iklim hukukuna dair bir hak tanımlaması bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra Paris Anlaşması, anlaşmanın giriş kısmıyla insan hakları ve iklim değişikliğinin birbiri ile bağlantısının önemini açıkça kabul etmektedir (Çakan, 2023: 27). Ancak AİHM, yetki alanını genişleterek AİHS'te doğrudan yer almayıp da BM nezdindeki sözleşmelerde yer alan yükümlülükler açısından inceleme yapmış olup temel insan haklarının sağlıklı bir çevre var olmadan olamayacağı anlayışı üzerine BMİDÇS'i, Paris Anlaşmasını ve AİHS'i beraber yorumlamaktadır.

30 Duruşmada; İngiltere tüm ülkeler adına ortak savunmayı yapmıştır ancak; Türkiye, Hollanda ve Portekiz ayrı söz alarak açıklamalarda bulunmuştur. Portekiz kendi vatandaşları olduğu için ayrı savunma yapmış, Hollanda Urgenda davasından dolayı zaten yargılandığını belirtmiş Türkiye ise başvuru zamanında Paris Anlaşmasına taraf olmadığını beyan etmiştir.

31 Söz konusu kararda özetle; "1. Güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının, insan haklarından yararlanabilmek adına önemli bir hak olduğunu tanı; 2. Güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının mevcut uluslararası hukuka uygun diğer haklarla ilgili olduğunu kaydeder; 3. Devletleri bu konuda adımlar atmasını teşvik eder mahiyette karar almıştır." ifadeleine yer verilmektedir. Bkz. <https://documents.un.org/doc/undoc/ltid/g21/270/15/pdf/g2127015.pdf?token=ESq3fzM29tDYtvBzoZ&fe=true> (ET: 12.05.2024).

AIHM'de iklim değişikliği konusuna ilişkin yapılan başvuruların Genel Kurul tarafından görüşülmesi ve verilen kararlarda Paris Anlaşması ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin birbiri ile ilişkisinin ortaya konulması oldukça önemlidir ve konunun en üst düzeyde dikkate alındığının göstergesidir.

6.2. Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesinden Danışma Görüşü Talebi³²

9 Ocak 2023'te Şili ve Kolombiya, Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesinden devletlerin, uluslararası insan hakları kapsamında iklim değişikliğine acil müdahale edilmesi bağlamındaki yükümlülüklerine ilişkin danışma görüşü talep etmiştir. Talepte, iklim krizinin acil durumunun insan hakları üzerindeki etkileri kabul edilerek özellikle Latin Amerika'daki toplulukların ve ekosistemlerin kırılganlığı ve bu nedenle iklim değişikliğiyle mücadele eylemlerini hızlandırmak için bölgesel standartlara duyulan ihtiyaç vurgulanmıştır. Danışma görüşü talebinde, eşitlik ve iklim adaleti ilkelerini göz önünde bulundurarak devletlerin telafi tedbirlerini garanti altına almadaki rolünü netleştirecek kılavuz ilkelere duyulan ihtiyacın varlığı ve aciliyeti dile getirilmiştir (Danışma görüşü talebi s.8-9). Mahkemedeki süreç devam etmektedir.

Danışma görüşlerinin verilmesiyle önümüzdeki yıllarda iklim uyumsuzluklarına ilişkin birçok emsal kararların çıkacağı görülmektedir. Bu çerçevede istisnai nitelikte verilmiş olsa dahi görüşlerin, yeni uygulamalara ve yargılamalara sebebiyet vereceği açıktır.

7. Ulusal Mahkemelere Yapılan Başvurular

7.1. Urgenda Vakfı vs. Hollanda Davası³³

Hollanda'da yer alan Urgenda Vakfı ve 886 Hollandalı vatandaş tarafından 2013'te açılan davada, ilk derece mahkemesi hükûmetin, bilimsel raporlar ışığında iklim değişikliğiyle mücadele için öngörülebilir ölçüde azimli ve kararlı bir hedef koyamadığına karar vermiştir (Çakan, 2023: 32-33; Urgenda Kuruluşu v. Hollanda Devleti kararı paragraf 4.83). 2020 yılı için belirlenen emisyon azaltım hedefinin uluslararası yükümlülüklerle (Avrupa Birliği ve diğer devletlerin hedefleri bazında da değerlendirildiğinde) de aykırı olduğunu belirten mahkeme, 1990 yılı emisyon oranlarına kıyasla 2020 yılı sonuna kadar hükûmetin,

32 Dosya içeriği için bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/request-for-an-advisor-y-opinion-on-the-scope-of-the-state-obligations-for-responding-to-the-climate-emergency/> (ET:15.05.2024).

33 Başvuru, "Urgenda Foundation v. State of the Netherlands" olarak kayıt altına alınmıştır. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/urgenda-foundation-v-kingdom-of-the-netherlands/> (ET: 14.05.2024).

sera gazı emisyonlarında en az %25 azaltımı gerçekleştirmesi gerektiğine hükmetmiştir (Gosseries ve Kadayıfçı ve Atalay, 2019: 7). Bu karara yönelik yapılan başvuru sonucunda Lahey İstinaf Mahkemesi, emisyon azaltımına yönelik verilen kararı onamakta birlikte, hükümetin hukuka aykırı fiilinin AİHS'in 2'nci maddesi ile 8'inci maddesine de aykırı olduğuna karar verdi (Gosseries ve Kadayıfçı ve Atalay, 2019: 28). Tüm iklim değişikliği uyuşmazlıklarına ilişkin yapılan çalışmalarda değinilen bu dava iklim değişikliği davalarına da öncü olmuştur. Belçika'da görülen Klimatezaak Davası³⁴ da benzer niteliktedir. Her iki davada da mahkemeler, devletlerin Medeni Kanunu çerçevesinde devletin özen yükümlülüğü kapsamında değerlendirme yapmıştır (Açımız, 2022: 353). Ayrıca IPCC raporlarını da kanıt olarak ele alarak IPCC raporlarında iklim değişikliğinin kesin, bilinebilir ve engellenebilir olması nedeniyle devletin buna yönelik yeterli ya da hiç adım atmamasını özen yükümlülüğüne aykırılık olarak değerlendirmişlerdir (Açımız, 2022: 352).

7.2. Neubauer vs. Almanya (German Climate Case) Davası³⁵

Başvurucular, Almanya'nın 2030'a kadar öngördüğü %55'lik azaltım hedefinin, IPCC'nin bilimsel raporlarıyla vurgulanan 1,5 santigrat dereceye ulaşma hedefine uzak kaldığını, ayrıca 2030 sonrasına ilişkin sorumlulukların mevzuatla düzenlenmemesinin, Alman Anayasasında yer alan gelecek nesillerin hakları³⁶ ve asgari ekolojik yaşam standardı hakkının korunması hükmüne aykırı olduğunu ileri sürmüşlerdir (Açımız, 2022: 355-356). Federal Anayasa Mahkemesi, Almanya'nın bir hedefi olduğunu ancak bu hedefe ulaşmada ara hedefinin olmadığını belirterek bu durumun gelecek nesilleri daha büyük bir yük altına soktuğu ve tek taraflı olarak geleceğe yüklenilmesinin anayasalarına aykırı olduğu gerekçesiyle başvurucuları haklı bulmuştur (Gürlier, 2024: 72-73).

Karar verici konumdaki mevcut politikacılar, '20 veya 30 yıl sonra o mevkilerde olmayacakları için gelecek nesilleri korumak, geleceğe dair koydukları hedeflere ulaşmada gerekli uygulamaları yapmakla da yükümlü olmalıdırlar' anlayışı ile kaleme alınan bu karar sonrası Almanya, hem net sifıra giden yoldaki faaliyetlerine ilişkin hedefini arttırdı hem de 2040 için de ara hedef ko-

34 Başvuru "VZW Klimatezaak v. Kingdom of Belgium & Others" olarak kayıt altına alınmıştır. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/vzw-klimatezaak-v-kingdom-of-belgium-et-al/> (ET: 14.05.2024).

35 Başvuru, "Neubauer, et al. v. Germany" olarak kayıt altına alınmıştır. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/neubauer-et-al-v-germany/> (ET: 14.05.2024).

36 Alman Anayasası m. 20a: "Gelecek kuşaklara karşı da sorumlu olan devlet, doğal yaşam kaynaklarını ve hayvanları anayasal düzenin çerçevesinde yaşamayla, yasalara ve hukuka uygun olarak yürütme ve yargı organlarıyla korur".

nulmasının yolunu açtı³⁷. Emsal niteliğinde olan bu karar ile birçok devlette ara hedefler konulmakta³⁸ ve gelecek nesillerin haklarını koruma adına atılacak adımların sadece gelecek nesillere bırakılmaması anlayışı oluşmaktadır.

7.3. Do-Hyun Kim ve diğerleri vs. Güney Kore Davası³⁹

Mart 2020’de, Youth 4 Climate Action’ın öncülüğünü yaptığı daha sonra da diğer üç davanın birleştirildiği Asya’nın ilk iklim davasında davacılar, hükûmetin yetersiz sera gazı azaltma hedeflerinin vatandaşların temel haklarını, özellikle de gelecek nesillerin haklarını ihlal ettiğini iddia etmişlerdir (Do-Hyun Kim ve diğerleri v. Güney Kore kararı basın bülteni s.1-3). Kore Anayasa Mahkemesi, komşu ülkelere de emsal olabilecek nitelikte bir karara imza atarak Kore’deki ilgili mevzuatın 2031’den 2049’a kadar olan yıllar için azaltım hedeflerine ilişkin herhangi bir niceliksel veri sağlamadığını ve 2050’ye (net sıfır emisyon hedef yılı) kadar kademeli ve sürekli azaltımları etkili bir şekilde garanti edemediğini, bu nedenle sera gazı azaltım hedeflerinin geleceğe aşırı yük bindirecek şekilde düzenlendiğini dile getirmişti (Do-Hyun Kim ve diğerleri v. Güney Kore kararı basın bülteni s.7). Bu bağlamda kararda, “sağlıklı ve hoş bir çevrede yaşama hakkına” da değinilerek ilgili mevzuatın Şubat 2026’ya kadar 2031 ile 2049 yılları için yıl bazında sera gazı emisyon azaltma hedeflerinin oluşturulması gerektiğine karar verilmiştir (Do-Hyun Kim ve diğerleri v. Güney Kore kararı basın bülteni s.8-9).

7.4. Montana (State) Davası⁴⁰

14 Ağustos 2023’te Amerika Birleşik Devletleri’nin Montana Bölge Mahkemesi, dava açan 16 gencin, eyaletin enerji politikalarının iklim karşıtı ve anayasaya aykırı olduğu iddialarını kabul etmiştir. Bölge mahkemesi, Montana’nın Çevre Politikası Yasası (Montana Environmental Policy Act (MEPA)⁴¹) kapsamındaki enerji politikalarının eyalet anayasasında yer alan “temiz ve sağ-

37 Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.bundesregierung.de/breg-en/issues/climate-action/government-climate-policy-1779414> (ET:28.08.2024)

38 AB’nin 2030 iklim hedefi, net sera gazı emisyonlarını 1990 yılına göre en az %55 oranında azaltmaktır. 2040 iklim hedefi de, emisyonlar %90 oranında azalmasıdır.

39 Başvuru, “Do-Hyun Kim et al. v. South Korea ” olarak kayıt altına alınmıştır. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/kim-yujin-et-al-v-south-korea/> (ET: 25.11.2024).

40 Başvuru, “Held v. State” olarak kayıt altına alınmıştır. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için bkz. <https://climatecasechart.com/case/11091/> (ET:15.05.2024).

41 Bkz. <https://leg.mt.gov/content/Publications/Environmental/2021-mepa-handbook.pdf> (ET: 27.06.2024).

İklılı bir çevreye sahip olma hakkı"nı ihlal ettiğine karar vermiştir (Held v. Montana Eyaleti kararı s.102). Temyiz aşamasında olan dava, ilk aşamasında dahi ABD'deki ilk büyük iklim davası zaferi olarak nitelendirilmektedir⁴².

İklim davalarında sayı olarak başı çeken ABD'de, bu şekilde sonuçlanan kararlar dünya genelinde benzer davaların birbiri ile olan ilişkisini ve anlayış çerçevesini ortaya koymaktadır.

7.5. Ekvador-Los Cedros Kararı

Nesli tükenmekte olan yüzlerce türün yaşam alanı olan Los Cedros Koruma Ormanı'ndaki madencilik faaliyetlerinin yasaklanması için Santa Ana de Cotacachi Belediyesi tarafından Ekvador Anayasa Mahkemesine taşınan bu davada⁴³. Ekvador Anayasasına dayanılarak madencilik faaliyetlerinden zarar görecekt yerel halkın haklarından bağımsız olarak Los Cedros ormanının sırf orman olmasından dolayı kendi içinde bir ekosistem barındırdığından "*ormanın yaşama hakkı vardır ve burada madencilik yapılamaz*" kararı verilmiştir (Köybaşı, 2023: 449). Mahkeme, söz konusu madencilik izinlerinin sadece bölgedeki toplulukların çeşitli anayasal haklarını değil, aynı zamanda -en dikkat çekici olanı- doğa ananın (*Pacha Mama*) haklarını da ihlal ettiğine karar vermiştir (Prieto, 2021).

Ekvador, ekolojik hakları insan haklarından sayan anayasaya sahiptir. Bu çerçevede hem anayasal bir hakkın olması hem de ekosistemin menfaatlerinin korunması emsal niteliğinde bir karara imza atılmasını sağlamıştır.

7.6. Leghari/Pakistan Federasyonu Kararı⁴⁴

İklim uyumsuzluklarında erken dönem kararlardan diyebileceğimiz Asghar Leghari adlı çiftçi tarafından açılan davada Lahore Yüksek Mahkemesi, 4 Eylül 2015'te verdiği karar ile, hükûmetin özellikle uyuma dair eylemsizliğinin ve ihmallerinin vatandaşların temel haklarını ihlal ettiğini tespit etmiş (Alıca Gökalp, 2020: 21), söz konusu ihlalin giderilmesine yönelik olarak da sivil toplum kuruluşlarının, ilgili bakanlıkların temsilcilerinin ve teknik uzmanların katılımıyla oluşacak bir İklim Değişikliği Komisyonunun kurulmasını öngörmüştür (Leghari v. Pakistan Federasyonu kararı paragraf 8). İklim değişikliğine uyum faaliyetlerini

42 Haber metni için bkz. <https://yesilgazete.org/abdde-gencler-kuresel-iklim-degisikligine-karsi-hukuk-mucadelesini-kazandi/> (ET:15.05.2024).

43 Haber metni için bkz. <https://www.centerforenvironmentalrights.org/news/ecuadors-constitutional-court-rights-of-nature-to-be-applied-nationwide-follow-up-on-los-cedros-case> (ET: 15.05.2024).

44 Başvuru, "Leghari v. Federation of Pakistan" olarak kayıt altına alınmıştır. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için; <https://climatecasechart.com/non-us-case/ashgar-leghari-v-federation-of-pakistan/> (ET:15.05.2024).

iklim adaleti çerçevesinde de irdeleyen mahkeme iklim adaletini insan merkezli bir yaklaşımla çevresel adaletin halefi olarak yorumlayarak uyuma dair önemli bir karar vermiştir (Leghari v. Pakistan Federasyonu kararı paragraf 7, 8).

7.7. Shell davası (Hollanda)⁴⁵

Shell şirketler grubuna karşı açılan davada⁴⁶ davacılar, Paris Anlaşmasının hedefleri ve iklim değişikliğinin tehlikelerine ilişkin bilimsel kanıtlar göz önüne alındığında, Shell'in sera gazı emisyonlarını azaltmak için harekete geçme konusunda özen yükümlülüğünün olduğunu savunmuşlardır (Milieudéfensie Basın Bildirisi, 2024). Böylece davacılar, Paris Anlaşmasındaki hükümlerin yerine getirilmesi noktasındaki özen yükümlülüğü sorumlusunu özel şirketlere de genişletmektedirler. Lahey Bölge Mahkemesi, iddiaları kabul ederek "Shell" grubunun 2019 yılı seviyelerine kıyasla 2030'a kadar emisyonlarını %45 oranında azaltması gerektiğine ve hatta sadece doğrudan azaltım faaliyetlerinde değil kapsam-3 emisyonları da dahil Shell'in tüm enerji portföyündeki kapsam 1, 2 ve 3 emisyonlarını⁴⁷ da 2030'a kadar azaltması gerektiği sonucuna varmıştır (Milieudéfensie et al. v. Royal Dutch Shell plc temyiz mahkemesi kararı paragraf 4). Ancak temyiz aşamasında Bölge Mahkemesi kararı, davalı şirketin her ne kadar zararlı gaz salımını azaltma konusunda topluma karşı bir sorumluluğu bulursa da emisyonlarını azaltma yükümlülüğünün oransal olarak tespit edilemediği gerekçesiyle bozulmuştur (Milieudéfensie et al. v. Royal Dutch Shell plc temyiz mahkemesi kararı paragraf 7.111).

Bölge Mahkemesinin vermiş olduğu karar ile sadece devletlerin değil şirketlerin de Paris Anlaşmasına uymakla yükümlü olduğu, net sifıra ulaşma yolunda herkesin üzerine düşen yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda olduğu belirtilmişken temyiz mahkemesinin kararı ile tek bir şirkete yükümlülük yüklenemeyeceği ve bir şirketin emisyonlarını azaltmasıyla diğer şirketlerin üretiminin artacağı dengesi üzerine yine iklim değişikliği açısından bir fayda olamayacağı ortaya konulmaktadır.

45 Başvuru, Milieudéfensie et al. v. Royal Dutch Shell plc, olarak kayıt altına alınmıştır. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için bkz. <https://climatecasechart.com/non-us-case/milieudéfensie-et-al-v-royal-dutch-shell-plc/> (ET: 15.05.2024).

46 Shell grubuna karşı yükümlülüklerinin yerine getirilmediğine dair ClientEarth tarafından açılan bir başka dava daha vardır. Detaylı bilgi için bkz. <https://www.clientearth.org/latest/news/we-re-taking-legal-action-against-shell-s-board-for-mismanaging-climate-risk/> (ET:15.05.2024).

47 Sera gazı emisyonlarının ölçülmesi ve değerlendirilmesi amacıyla literatürde kabul görmüş üç tür emisyon kapsamı bulunmaktadır. Bunlar; Kapsam 1 Emisyonlar: Kurum ve kuruluşların bünyesinde sahip olunan veya kontrol edilebilen kaynaklardan kaynaklanan doğrudan emisyonlardır. Kapsam 2 Emisyonlar: Kurum ve kuruluşların proseslerinde kullanılmak amacıyla başka bir kaynaktan tedarik ettiği elektrik, buhar, ve ısı üretilmesi sonucundan kaynaklanan enerji kaynaklı dolaylı emisyonlardır. Kapsam 3 Emisyonları: Kurum ve kuruluşların yürüttüğü faaliyetlerden, hizmetlerden ve alınan mallardan, yukarı ve aşağı yönlü faaliyetler sonucunda ortaya çıkan ve diğer kategorilere girmeyen bütün dolaylı emisyonlardır. (<https://www.carbonneutral.com/news/scope-1-2-3-emissions-explained> ET: 18.08.2024).

7.8. R (Weald Action Group adına Finch'in başvurusu) vs. Surrey İlçe Konseyi ve diğerleri Davası⁴⁸

Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesinde görülen davada davacılar Surrey İlçe Konseyinin Horse Hill Kuyu Sahasında altı kuyudan hidrokarbon üretilmesini sağlayacak dört yeni kuyu açmak için yapılan projede, projenin çevresel etkilerinin değerlendirilmesinde (ÇED süreci⁴⁹) sahada çıkarılan petrolün daha sonra rafine edildiğinde ve örneğin yakıt olarak kullanıldığında kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak olan kapsam 3 sera gazı emisyonlarının çevresel etkilerinin de değerlendirmesini istemiştir (Surrey İlçe Konseyi kararı basın özeti s.1). 20 Haziran 2024'te Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi, kapsam 3 emisyonlarının petrol üretiminin kaçınılmaz bir sonucu olduğuna ve ÇED sürecinde dikkate alınması gerektiğine hükmetmiştir (Surrey İlçe Konseyi kararı paragraf 92, 174).

Verilen karar, kapsam 3 emisyonlarının da etkileri değerlendirilerek projelerde karar vermek sürecini etkilemesine, kapsamlı ÇED süreçlerinin hazırlanmasına ve özellikle şirketlerin de hesap verebilirliğinin teşvik edilmesine zemin hazırlamaktadır.

Sonuç

Sanayileşmiş devletler hem tarihsel olarak hem de günümüzde sera gazı emisyonlarının çoğundan sorumludur. Ancak gelişmekte olan devletler hızlı ekonomik büyümeleri nedeniyle soruna giderek daha fazla katkıda bulunmaktadır. Süreç bu şekilde devam ettiği sürece milyonlarca canlının iklim değişikliğinin etkilerine de maruz kalacağı açıkça ortadadır. Yapılan tüm araştırmalar ve çalışmalarda *"devletlerin insan haklarını koruma, yerine getirme ve insan haklarına saygı gösterme yükümlülüklerinin sera gazı emisyonlarının azaltılması, iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı vatandaşların korunması ve iklim değişikliğine karşı gösterilen tepkilerin insan hakları ihlallerine sebebiyet verilmemesinin sağlanması yükümlülüklerini de içerdiği"* (UNDP ve Columbia Law School Sabin Center For Climate Change Law, 2015: 43) ortaya konulmaktadır.

İklim değişikliği kaçınılmaz bir meseledir. İnsan faktörünün olmadığı zamanlarda dahi değişen bir yapıdan söz edilmektedir. Ancak belirli seviyelerde olan sera gazı emisyonu seviyesinin insan faaliyetleri nedeniyle aşılması sonucunda iklim değişikliğinin etkilerine maruz kalınmaktadır. Sera gazı emisyo-

48 Başvuru, "R (on the application of Finch on behalf of the Weald Action Group) v Surrey County Council and others – Case ID: 2022/0064" olarak kayıt altına alınmıştır. Başvuruya ilişkin tüm dosyaya erişmek için bkz. <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2022-0064.html> (ET: 2.09.2024)

49 Kararda değinilen ÇED sürecine ilişkin mevzuat, Birleşik Krallık'ta da uygulamaya konulan 92/11/EU sayılı çevresel etki değerlendirmesine ilişkin Avrupa Birliği Direktifi'dir.

nunun azaltımı, iklim değişikliğine uyum ve bu ana unsurların uygulanmasına ilişkin uygulama araçları iklim değişikliği ile mücadelede somut göstergeler ve faaliyetlerdir.

İklim değişikliği uyumsuzlukları, iklim değişikliği konusunda bugüne kadar kabul edilen en kapsamlı ve bağlayıcı anlaşma olan Paris Anlaşmasının var olan boşluklarını yargısal kararlarla doldurulabilmesi açısından önemlidir (Firat, 2023: 109). Ancak iklim davalarının da menfaat, yargı yetkisi gibi üstesinden gelinmesi gereken hukuki engelleri mevcuttur. Dünyanın farklı bölgelerindeki yerel mahkemeler insan hakları argümanlarının sağladığı esneklik mekanizmaları sayesinde bu zorlukları aşmaya çalışmaktadırlar (Firat, 2023: 109).

Yargı kararlarına yön veren veya yargı kararlarının yön verdiği gerek ulusal gerekse uluslararası iklim hukukuna ilişkin mevzuat düzenlemeleri de önemlidir. Ülkeden ülkeye değişiklik gösteren düzenlemelerde tekil kanun düzenlemesi olduğu gibi ilgili mevzuatlarda yapılan düzenlemeler de söz konusudur. Dünya Bankası Çerçeve İklim Değişikliği Mevzuatı Referans Kılavuzu (World Bank, 2020: 17-34) iklim yasalarının 12 temel unsurunu saymıştır. Bunlar:

1. Uzun vadeli hedefler,
2. Orta vadeli ve sektörel hedefler,
3. Risk ve kırılganlık değerlendirmeleri,
4. İklim değişikliği strateji ve planları,
5. Politika araçları,
6. Bağımsız uzman tavsiyeleri,
7. Koordinasyon Mekanizması,
8. Paydaş katılımı,
9. Alt-ulusal yönetimlere düşen görevler,
10. Finansman araçları,
11. Ölçüm, raporlama ve doğrulama,
12. Denetim'dir.

Yargı kararları ile de unsurlar açısından devletlerin iklim politikaları değerlendirilerek kararlar verilmektedir.

Çalışmada ele alınan uyumsuzluklarda da azaltım ve uyum bağlamındaki ana unsurların somut olarak devletlerce yerine getirilip getirilmediği veya devletlerin konuya ilişkin özen yükümlülüklerini ne ölçüde yerine getirdikleri tartışılmıştır. Özellikle gelişmiş devletler ekseninde dönen tartışmalarda, gelişmekte

olan devletler tarihsel emisyon verilerini dayanak göstererek⁵⁰ iklimin değişmesinde gelişmiş devletler kadar etkilerinin olmadıklarını savunmaktadırlar. Bu da mağduriyet kavramını devletler bazında ortaya koymaktadır.

İklim değişikliği konulu hukuki başvurularda en ayırt edici olgu, sadece günümüz için değil aynı zamanda şu anda mevcut olmayan durumların da tartışmaya dahil edilmesidir. Doğrudan illiyet bağının kurulamayacağı gelecek nesillerin haklarının korunması için gösterilen çaba sonucu ortaya çıkan politikaların dava edilebilirliği üzerine inşa edilen bir içtihatlar bütünü söz konusudur.

Anayasalarda doğrudan iklim değişikliği ibarelerine yer verilmese dahi sağlıklı bir çevrenin sağlanması hakkının, yaşam hakkı ve özel hayata saygı haklarıyla birleşimiyle iklim değişikliğine ilişkin davalarda en temel insan hakları üzerinden kararlar verilmektedir. Yargı organları ehliyet ve menfaat açısından davaları geniş yorumlamakta, yargı yetkisini ve hukukilik denetimini de kapsamlı ele almaktadır. Çalışmada yer verilen kararlarda da görülmektedir ki BM mekanizmalarının AİHS ile bütünleşmesinde olduğu gibi uluslararası mekanizmalar geniş yorumlanarak birbiri içerisinde değerlendirilmektedir.

İklim davalarında ve uyuşmazlıklarında emsal niteliğinde verilmiş kararlarla birlikte iklim hukuku bağlamında hakların netlik kazanması için üç olası yaklaşım bulunmaktadır (Etuk, 2024):

- i. İklim değişikliği davalarında uluslararası insan hakları hukukunda yer alan usuli hakların kullanılması,
- ii. Çevresel refah için ayrı bir hakkın kabul edilmesi ve
- iii. Önceden var olan insan haklarının çevresel bağlamda yeniden yorumlanması.

Çalışmada incelenen uyuşmazlıklarda genel olarak özellikle AİHS'te yer alan uluslararası insan hakları hukukunda kabul edilmiş usuli haklar bağlamında kararlar verilmiştir. Bunun yanı sıra, var olan insan hakları da çevresel açıdan geniş yorumlanarak iklim hukuku çatısı altında değerlendirilmiştir.

Aynı zamanda, yapılan yargılamalar sonucunda verilen kararlar ile Avrupa Konseyi ve Birleşmiş Milletler temsilcilerinin beyanları doğrultusunda, iklim değişikliğinin insan hakları bağlamı ile çevresel refah için ayrı bir hak tanımlaması olan "güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkı"nın tanınmasına yönelik ek bir protokol düzenlenmesi (resmî girişimlerin de olduğu göz önüne alındığında⁵¹) kaçınılmaz gözükmektedir.

50 Tablo 1 ve Şekil 1'de yer alan veriler.

51 Güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkının tanınması için yargı kararları akabinde resmî girişimler; 2009 yılında Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi 1885 numaralı tavsiyesi ile Bakanlar Komitesine "sağlıklı bir çevrede yaşama" hakkının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine ek bir protokol ile eklenmesi için hazırlık yapma önerisi ile başlamıştır

Bu yaklaşımların ele alınmasıyla literatüre yeni hak anlayışları ve kavramlar kazandırılmakta olup bunun öncülüğünü ve iklim hukukunun çerçevesini de uyuşmazlıklar neticesinde verilen kararlar çizmektedir. Bugüne kadar dava konusu olmuş dava türlerinin yanı sıra iklim değişikliğine ilişkin daha fazla ve daha çeşitli davalar ile karşılaşılacaktır. Kayıp ve zarar, iklim göçü, topraksız kalan milletlerin vatandaşlık problemleri gibi geçmiş ve gelecek nesillerin fiziki, sosyoekonomik, kültürel ve hukuksal varlıklarını sürdürmeleri noktasında daha çok uyuşmazlık ile karşılaşılacaktır.

Mahkemeler uyuşmazlıkların çözümünde, iklim değişikliğini hak temelli yaklaşımla ele alma eğilimindedirler. Bu yaklaşım neticesinde iklim değişikliği ana ekseninde ortaya çıkan ve korunması gereken insan haklarının, hayvan haklarının veya doğaya ilişkin tüm hakların çerçevesi belirlenmekte ve içeriği anlam kazanmaktadır.

Çalışmada incelenen kararlarda iklim değişikliği konulu uyuşmazlıkların arttığı görülmektedir. Hem konu bazında hem de usul açısından birçok emsal karar verilmektedir. Uyuşmazlıklarının sayısının artmasında iklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkan zararların hissedilebilir olması ve maliyetlerinin somut hâle gelmesi, farkındalığın artması, salgın hastalıkların artması ve uluslararası yükümlülüklerin belirlenmesi sebeplerini sayabiliriz (Sancakdar, 2023: 124).

Mevcut ve gelecekteki nesillerin haklarının korunması hem devletler açısından hem de özel şirketler açısından da değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. İklim değişikliği mevzusunun küresel ölçekte ele alınması gereğinin yanı sıra sadece kamu otoritelerinin değil özel sektörün de bu konudaki çabalarının önemi üzerinde durulmaktadır.

Dava konusu edilen faaliyetlerin doğrudan kapsam 1 emisyonları ile sınırlı olmadığı kapsam 3 emisyonları da dahil tüm bileşenlerin daha güçlü bir iklim eyleminde rol oynaması gerektiği dava kararlarıyla da ortaya konulmaktadır. Bunun yanı sıra her geçen gün daha azimli hedeflerin belirlenmesi yönünde yeni davalar da açılmaktadır.

(Taslak metin için bkz. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17777&lang=en> (ET:20.05.2024)). Avrupa Konseyi bünyesinde çalışmalar yürüten Sosyal İşler, Sağlık ve Sürdürülebilir Kalkınma Komitesi (AS/SOC) ise, ek protokol hazırlığı kapsamında 1 Eylül 2021'de bir taslak hazırlayarak kamuoyu ile paylaşmıştır (Rapor metni için bkz. <https://pace.coe.int/en/files/29409/html> (ET:20.05.2024)). Ardından 8 Ekim 2021'de Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi bir bildiri yayınlayarak temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşamayı bir insan hakkı olarak tanımıştır (<https://documents.un.org/doc/undoc/ld/g21/270/15/pdf/g2127015.pdf?token=2ia2xRODtXa71fAg6r&fe=true> (ET: 20.05.2024)). Bu gelişim sürecini takiben son olarak 27 Eylül 2022'de Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, 46 üye ülkeye yönelik olarak ulusal düzeyde temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkını bir insan hakkı olarak tanımayı aktif olarak düşünme konusunda tavsiye kararı almıştır. Konu hakkında BM ve Avrupa Konseyi nezdinde toplantılar ve çalıştaylar devam etmektedir (Tögel, 2022: 34).

Kaynakça

- Açımız, B. (2022): "Devletin Yükümlülüklerine, Sorumluluğuna ve Yargıcın Yetkilerine Yaklaşımında Dönüştürücü Etkileri Bakımından Sistemik İklim Davaları", Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 19, Sayı 2, s.343-428.
- Algan, B. (2006): Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara.
- Alica Gökalp, S.S. (2020): "İklim Değişikliği Davaları", Türkiye Barolar Birliği Çevre ve Kent Hukuku Komisyonu Bülteni, Sayı 2, s.9-21.
- Altıparmak, Ö. (2022): "BM İnsan Hakları Komitesi'nin "Torres Boğazı Adalıları" Kararı Ne Anlatıyor?", İklim Haber, (<https://www.iklimhaber.org/bm-insan-haklari-komitesinin-torres-bogazi-adalilari-karari-ne-anlatiyor/#:~:text=Verilen%20karar%2C%202019%20y%C4%B1%C4%B1nda%20Torres,haklar%C4%B1n%C4%B1%20ihlal%20etti%C4%9Fi-ne%20karar%20verdi>). Erişim tarihi:12.06.2024).
- Arntz, S. ve Krommendij, J. (2024): "Historic and Unprecedented Climate Justice in Strasbourg", The Transformation of European Climate Litigation, Ed. Maxim Bönemann & Maria Antonia Tigre, Verfassungsbooks, Berlin, s.27-39.
- Basın bildirisi, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20241202-pre-01-00-en.pdf> (Erişim tarihi:02.12.2024)
- Bektaş, A. (2022): "İklim Değişikliği Müzakereleri ve Türkiye'nin Mevcut Durumu", (Ed.) BEKTAŞ, Abdulkadir: Küresel İklim Değişikliği ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, TASAV, Ankara, s.283-317.
- Bilgili, M. Y. (2015): "Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, s.563-584.
- Chomsky, N. ve Pollin R. (2021): İklim Krizi ve Küresel Yeşil Yeni Düzen Gezegeni Kurtarmanın Politik Ekonomisi, Ütopya Yayınları, Ankara.
- Çakan, S. (2023): "İklim Değişikliği ve Yaşam Hakkı: Urgenda Vakfı v. Hollanda Hükümeti Davası", Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı 1, s.19-44.
- Carême v. France, Başvuru no: 7189/21 (HUDOC) <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22i-temid%22:%7B%22002-14300%22%7D> (Erişim tarihi:12.05.2024).
- Daniel Billy and others v. Australia (Torres Strait Islanders Petition) Başvuru No. 3624/2019 <https://climatecasechart.com/non-us-case/petition-of-torres-strait-islanders-to-the-United-Nations-Human-Rights-Committee-alleging-violations-stemming-from-australia-inaction-on-climate-change/> (Erişim tarihi: 12.05.2024).
- Demir, E. (2024): Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevre ve İklim Konusunda Kurduğu Yargısal Diyalog, Yetkin Yayınları, Ankara.

Do-Hyun Kim et al. v. South Korea, <https://climatecasechart.com/non-us-case/kim-yujin-et-al-v-south-korea/> (Erişim tarihi: 25.11.2024).

Duarte Agostinho And Others v. Portugal And 32 Others, Başvuru no: 39371/20 (HU-DOC) <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22002-14303%22%7D> (Erişim tarihi:12.05.2024).

Duygun, A. M. (2024): "Bir Temel Hak Olarak "Kuşaklararası Adalet Hakkı Ve Çevre Hukuku: Federal Alman Anayasa Mahkemesi'nin 'İklim Koruma Yasası' Kararının Getirdikleri", Küresel ısınma ve İklim Koruma Hukuku, Ed. Kutluhan Bozkurt, M. EUR., Legal Yayıncılık, İstanbul, s.87-96.

Engürülü Alçık, M. (2023): "AİHM'in Çevre İçtihadının İklim Değişikliği Davalarına Uygulanabilirliği", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 72, Sayı 3, s.1007-1054.

Etuk, E. U. (2024): "Impacts Of Climate Change On Human Rights: A New Frontier", 2024, (<https://ssrn.com/abstract=4558958>, Erişim tarihi: 11.05.2024).

European Commission, GHG emissions of all world countries - Report 2024, (https://edgar.jrc.ec.europa.eu/report_2024 Erişim tarihi: 24.12.2024)

Fırat, E. (2023): "Rights-Based Litigation In Tackling Climate Change: Can The ECtHR Be effective In Protecting Human Rights In The Context Of Climate Change?", Law&Justice Review, Türkiye Adalet Akademisi, Sayı 26, s.89-140.

Giddens, A. (2023): İklim Değişikliği Siyaseti, Phoenix Yayınevi, Ankara.

Gosseries, A. ve Kadayıfçı, R. ve Atalay, S. (2019): Urgenda İklim Değişikliği Davası, Ekoloji Kolektifi, Ankara.

Göbeloğlu, A. (2024): "Gelecek Nesil Hakları Perspektifi ve İklim Davaları", Küresel ısınma ve İklim Koruma Hukuku, Ed. Kutluhan BOZKURT, M. EUR., Legal Yayıncılık, İstanbul, s.33-68.

Gönenç, L. ve Weis, L. (2023): Yeşil Anayasacılık, TEPAV Yayınları, Ankara.

Gürlüer, A.T. (2024): Rights Of Future Generation: Right To Environment And Access To Natural Resources, Onikilevha Yayınları, İstanbul.

Held v. State, <https://climatecasechart.com/case/11091/> (Erişim tarihi:15.05.2024).

Higham, C. ve Keuschnigg, I. ve Chan, T. ve Setzer, J. (2024): "What Does the European Court of HumanRights' First Climate Change Decision Meanfor Climate Policy?", The Transformation of European Climate Litigation, Ed. Maxim Bönnemann & Maria Antonia Tigre, Verfassungsbooks, Berlin, s.193-203.

<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17777&lang=en> (Erişim tarihi:20.05.2024).

<https://www.bundesregierung.de/breg-en/issues/climate-action/government-climate-policy-1779414> (Erişim tarihi:28.08.2024)

<https://www.carbonneutral.com/news/scope-1-2-3-emissions-explained> (Erişim tarihi: 18.08.2024).

<https://www.centerforenvironmentalrights.org/news/ecuadors-constitutional-court-rights-of-nature-to-be-applied-nationwide-follow-up-on-los-cedros-case> (Erişim tarihi: 15.05.2024).

<https://www.ciel.org/project-update/advancing-climate-justice-at-the-icj/> (Erişim tarihi: 15.12.2024)

<https://www.clientearth.org/latest/news/we-re-taking-legal-action-against-shell-s-board-for-mismanaging-climate-risk/> (Erişim tarihi:15.05.2024).

<https://climatecasechart.com/non-us-case/request-for-an-advisory-opinion-on-the-scope-of-the-state-obligations-for-responding-to-the-climate-emergency/> (Erişim tarihi:15.05.2024).

https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2023/20230109_18528_petition-2.pdf (Erişim tarihi: 15.05.2024)

<https://climate-laws.org/?q> (Erişim tarihi: 07.05.2024).

<https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g21/270/15/pdf/g2127015.pdf?token=ESq3fzM29tDYtvBzoZ&fe=true> (Erişim tarihi: 12.05.2024).

<https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g21/270/15/pdf/g2127015.pdf?token=2ia2xRODtXa71fAg6r&fe=true> (Erişim tarihi: 20.05.2024).

<https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20240412-pre-01-00-en.pdf> (Erişim tarihi:12.05.2024).

<https://iklim.gov.tr/paris-anlasmasi-i-34>, (Erişim tarihi: 06.05.2024).

<https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases/request-for-an-advisory-opinion-submitted-by-the-commission-of-small-island-states-on-climate-change-and-international-law-request-for-advisory-opinion-submitted-to-the-tribunal/> (Erişim tarihi: 15.05.2024).

https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/31/Advisory_Opinion/C31_Adv_Op_21.05.2024_orig.pdf (Erişim tarihi:22.05.2024).

<https://leg.mt.gov/content/Publications/Environmental/2021-mepa-handbook.pdf> (Erişim tarihi: 27.06.2024).

<https://www.mfa.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi.tr.mfa>, (ET: 06.05.2024).

<https://www.mfa.gov.tr/kyoto-protokolu.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 06.05.2024).

<https://pace.coe.int/en/files/29409/html> (Erişim tarihi:20.05.2024).

<https://www.statista.com/statistics/271748/the-largest-emitters-of-co2-in-the-world/> (Erişim tarihi: 10.05.2024).

- <https://unfccc.int/topics/introduction-to-mitigation> (Erişim tarihi:10.05.2024).
- <https://unfccc.int/topics/adaptation-and-resilience/the-big-picture/introduction> (Erişim tarihi: 10.05.2024).
- <https://www.visualcapitalist.com/global-co2-emissions-through-time-1950-2022/> (Erişim tarihi:25.12.2024)
- <https://yesilgazete.org/abdde-gencler-kuresel-iklim-degisikligine-karsi-hukuk-mucadelesini-kazandi/> (Erişim tarihi:15.05.2024).
- ICJ, 2024. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20240412-pre-01-00-en.pdf> (ET:12.05.2024).
- Kaboğlu, İ. Ö. (1994): Özgürlükler Hukuku, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Karaca, M. (2021): "Greta Thunberg ve Diğerleri/Türkiye Başvurusu Bağlamında Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi", İnsan Hakları Dergisi, Sayı 8, s.35-44.
- Kaynak, İklim Ve Çevre Merkezi-Rec Türkiye (2023): A'dan Z'ye İklim Değişikliği Başucu Rehberi, Ankara.
- Kaynakçioğlu, U. (2023): Uluslararası Hukukta İklim Değişikliğinin Denizler Üzerindeki Etkisi, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Kolombiya, Future Generations v. Ministry of the Environment and Others, Karar no: STC4360-2018. <https://climatecasechart.com/non-us-case/future-generation-v-ministry-environment-others/> (Erişim tarihi:01.11.2024).
- Kovancı, E. (2022-3): "İklim Krizini Hak Temelli Yaklaşım Özelinde Değerlendirme", İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi, Cilt 13, Sayı 37, s.1535-1565.
- Köybaşı, S. (2023): İklim Değişikliğine Karşı Yeşil Anayasalcılık, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.
- Leghari v. Federation of Pakistan, <https://climatecasechart.com/non-us-case/ashgar-leghari-v-federation-of-pakistan/> (Erişim tarihi:15.05.2024).
- Milieudéfensie et al. v. Royal Dutch Shell plc, <https://climatecasechart.com/non-us-case/milieudéfensie-et-al-v-royal-dutch-shell-plc/> (Erişim tarihi: 15.05.2024).
- Neubauer, et al. v. Germany, <https://climatecasechart.com/non-us-case/neubauer-et-al-v-germany/> (Erişim tarihi: 14.05.2024).
- Özgirgin Vardar, S. ve Şen, M. S. (2024): "Çevre Hakkının İnsan Hakları Kapsamında Değerlendirilmesi ve Türkiye'de Çevre Hakkına Dair Deneyimin İncelenmesi", Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt 11, Sayı 24, s.1-33.
- Özkul, Z. (2011): Türk Anayasal Düzeninde ve Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmelerinde Grev Hakkı, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Prieto, G. (2021): "The Los Cedros Forest has Rights", 2021, (<https://verfassungsblog.de/the-los-cedros-forest-has-rights/>, Erişim tarihi: 14.05.2024).

R (on the application of Finch on behalf of the Weald Action Group) v Surrey County Council and others – Case ID: 2022/0064, <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2022-0064.html> (Erişim tarihi: 2.09.2024).

Roschmann, C. (2021): "İklim Değişikliği ve İnsan Hakları", Çev. Engin Fırat, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 70, Sayı 4, s.1155-1198.

Sacchi et al. v. Turkey, Başvuru No. 108/2019 (Turkey). <https://climatecasechart.com/non-us-case/sacchi-et-al-v-argentina-et-al/> (Erişim tarihi: 12.05.2024).

Sancakdar, O. (2023): "İklim Değişikliğinin Kamu Hizmeti, Sürdürülebilir Kalkınma ve Temel Haklara Etkilerinden Kesitler ve İklim Davaları", İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi, S.22, s.99-129.

Schneider, M. ve Holzer, A. ve Hoffmann, V. H. (2008): "Understanding The CDM's Contribution To Technology Transfer", Energy Policy, Elsevier, Cilt 36, Sayı 8, s.2920-2928.

Talu, N. (2015): Türkiye'de İklim Değişikliği Siyaseti, Phoenix Yayınevi, Ankara.

Tigre, M.A. ve Barry, M. (2023): Climate Change in the Courts: A 2023 Retrospective, Sabin Center for Climate Change Law, Columbia Law School, New York.

Tigre, M. A. ve Urzola, N. (2023): "Just Transition Litigation: A Tool For More Just And Sustainable Economies", (<https://www.iied.org/just-transition-litigation-tool-for-more-just-sustainable-economies>, Erişim tarihi: 12.05.2024).

Tigre, M. A. ve Zenteno, L. ve Hesselman, M. ve Urzola, N. ve Cisterna-Gaete, P. ve Luporini, R. (2023): "Just Transition Litigation In Latin America: An Initial Conceptualization Of Climate Litigation Cases Amid The Energy Transition", (https://scholarship.law.columbia.edu/sabin_climate_change/197/, Erişim tarihi: 12.05.2024).

Tögel, A. (2022): "Çevre Hakkının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Eklenmesi Sürecine Dair Bir Değerlendirme", İnsan Hakları Dergisi, Sayı 10, s.32-34.

Tuğaç, Çiğdem (2023): "Kentsel İklim Adaleti ve İklim Değişikliğine Uyum İlişkisi", (Ed.) KARATEPE, Şükrü: İklim Adaleti, İdealkent Yayınları, Ankara, s.137-159.

Türkeş, M. (2012): "Türkiye'de Gözlenen ve Öngörülen İklim Değişikliği, Kuraklık ve Çölleşme", Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, s.1-32.

United Nations Development Programme (UNDP) (2023) : İklim Sözleşmesi: İklim Değişikliği İçin Günlük Rehber, (<https://www.undp.org/tr/turkiye/blog/iklim-sozlugu-iklim-degisikligi-icin-gunluk-rehber> , Erişim tarihi:10.05.2024).

United Nations Development Programme (UNDP) ve Columbia Law School Sabin Center For Climate Change Law (2015): Climate Change and Human Rights, Nairobi.

United Nations Development Programme (UNDP) ve Columbia Law School Sabin Center For Climate Change Law (2023): Global Climate Litigation Report: 2023 Status Review, Nairobi.

Urgenda Foundation v. State of the Netherlands, <https://climatecasechart.com/non-us-case/urgenda-foundation-v-kingdom-of-the-netherlands/> (Erişim tarihi: 14.05.2024).

Ünal, E. (2012): Türkiye’de Memurların Sendikal Hakları Çerçevesinde Grev Hakkı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, Başvuru no. 53600/20 (HU-DOC) [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22002-14304%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-14304%22]}) (Erişim tarihi:12.05.2024).

Voigt, C.: “The Climate Change Dimension Of Human Rights Obligations”, (<https://ssrn.com/abstract=3839012> Erişim tarihi:31.10.2024)

VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium & Others, <https://climatecasechart.com/non-us-case/vzw-klimaatzaak-v-kingdom-of-belgium-et-al/> (Erişim tarihi: 14.05.2024).

World Bank (2020): “World Bank Reference Guide to Climate Change Framework Legislation”, EFI Insight-Governance, Washington, DC.

World Meteorological Organization (WMO) (2023): State Of The Global Climate 2022 Press Release, (<https://wmo.int/news/media-centre/wmo-annual-report-highlights-continuous-advance-of-climate-change> Erişim tarihi:10.05.2024).

